

Dudatípusok Magyarországon.

A *duda* szavunk első elfordulását illetően megoszlanak a vélemények. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a legkorábbi formájában személynévként „Michael dwdas” alakban 1494-ből datálható.¹ A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. VIII. kötetének 270. oldalán 1095-ből a tihanyi dolátorban szereplő „Dolatores Gedesa Duda pagandi bodin” formában a személynévre utaló *duda* kifejezés hangszerrel való kapcsolata megkérdőjelezhető. Ecsedy Ildikó a középkori hangszerelnevezések nyelvi vizsgálatában kimutatja, hogy a *duda* elnevezés megjelenése a 14-15. századtól adathozható.² Manga János szerint a korábbi *gajd* elnevezés helyett a 16. század közepétől a *tömlősip* (*tibia utricularis*) és a *duda* elnevezés lép az előtérbe.³ Kérdéses, hogy egy ismert és elterjedt magyar nyelvű hangszertípus nevét miért kezdik el török vagy szláv jövevényszóval helyettesíteni a 16. században. Valószínűbb, hogy egy új hangszernév megjelenése egyúttal egy új hangszertípus elterjedésével járhatott együtt.

A hangszertípus elnevezésének változása és ebből kifolyólag a valószínűsíthető egyéb hangszertípus átvétel lehetősége megragadható Csehországban is, ahol 16-18. század között a *dudy* és a *gajdy* szavak változatai párhuzamosan megtalálhatóak, majd a 18. század végétől a *dudy* elnevezés állandósul.⁴ A lengyel dudaelnevezések sokszínűsége, amelyek a dudatípusok morfológiai különbségével is megragadhatóak szintén valószínűsítik az átvétel lehetőségét. A lengyel dudatípusok elnevezései között a szlovák nyelvterülethez közeli Magas Tátrában és a Nyugati-Beszkidékben jellemző a *duda* elnevezés. Nagy-Lengyelország területéről szintén ismert a *duda* elnevezés, de a területen jellemzőbbek a *koziol* (kecske) névváltozatok.

Éri Péter a *duda* történeti névanyagának írásos szövegelemzésében rámutat arra, hogy a *duda* kifejezés a szótárakban tulajdonképpen csak 1818-tól datálható.⁵ Éri Péter szerint erre

¹ TESZ. I. 1967, 681-682.

² Ecsedy Ildikó: A középkori népi hangszerek zene nyomozása régi személynéveinkben.
In: Magyar Nyelv LVI. Budapest 1960, 91.

³ Manga János: Magyar *duda*-magyar *dudások* a XIX-XX. században.
In: Népi kultúra-Népi társadalom 1, Budapest 127-129.

⁴ Zíbrt, Čeněk: *Dudy staročeské* is novejší. In: Český Lid. IV. 278.

⁵ Éri Péter: Adalékok a *duda* történeti névanyagának kérdéséhez. A XV-XVIII. századi szótárirodalom tükrében. In: A *duda*, a *furulya* és a *kanásztülök*. Budapest 2001, 252.

magyarázatul szolgálhat, hogy a szótárak szerzői, illetve a magyar értelmezések szerzői az általuk ismert korábbi szótárak, szójegyzékek anyagát használták, amit sokszor változtatás nélkül vettek át. Szintén figyelembe kell venni, hogy az egyes szerzők szókészlete nem ölelte föl az egész magyar nyelvterületet, hanem sokszor csak a saját szűkebb környezetük jellemző szókészletét vették fel a szótáraikba.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a duda szavunk délszláv eredetű és a kifejezés török származtatása téves.⁶ A horvát nyelvben a két ujjnyílásos népi klarinét típusú hangszer elnevezése a *duduk*, *duda* vagy *dudaljk*, illetve a Bjelovár környéki fűjtátós kettős sípszáras dudatípus elnevezése a *dude*.⁷ A *duda* elnevezést Laurence Picken a török *düdük* szóval rokonítja.⁸ Azonban meg kell jegyezni, hogy a török nyelvben más hangszertípus jelölésére szolgál. A *düdük* Törökországban a magrés furulya típusok megnevezése. A szó legkorábbi alakja *dūduk* formában a 17. századból Evliya Çelebitől ismerjük, de nem megállapítható, hogy pontosan milyen furulyatípus jelölésére használta.⁹

Bulgáriában és Macedóniában szintén a magrés furulyatípusok megnevezése a *düdük*. Viszont a Kaukázusban a kurd, a grúz és az örmény *duduk* elnevezés dupla nádnyelven hengeres furatú nyelvsípot jelent. Ugyanez a hangszertípus Törökországban *mey* vagy *ney* néven ismeretes, amely elnevezés az óperzsa *nāda* síp, nád szóból származtatható.¹⁰ A duda szó származékai kimutathatóak ezen kívül az orosz *dudka*, *dudki*, *dudha*, a litván *duda*, a lett *duda*, a karéliei *duddu*, a kabard-balkár *duduk*, örmény *tutak*, *duduk* grúz *duduki* alakokban, de ide sorolhatóak a csuvas *tutut*, *tut*, az azeri *tutek* és a szlovén *tuti*, sőt az angol *toot* kifejezés is. Ezért Laurence Picken szerint az onomatopoeikus (hangutánzó, hangfestő) *duda-düdük-dudy* stb. szó Eurázsia szerte elterjedt és mindenhol az aerofon hangszercsaládba tartozó hangszertípusokat jelölnek vele.¹¹

A Gombocz Zoltán által áttekintett régi török eredetű jövevényszavaink felsorolásában nem szerepel a duda kifejezés.¹² Csepregi Márta szintén kizárja a csuvas és a cseremis elnevezésekkel való rokonságot, és úgy véli, hogy a magyar *duda* elnevezés lehet szláv átvétel, de lehet belső fejlődésű, hangutánzó kifejezés is (vö. dudol) és ez esetben a szlávok

⁶ TESZ I. 1967, 682.

⁷ Sirola, Božidar: *Svirajke s udarnim jezičkom*. Zagreb 1937, 10, 120.

⁸ Picken, Laurence: *Folk Musical Instruments of Turkey*. London 1975, 345.

⁹ Farmer, Henry George: *Turkish instrument of musik in the seventeenth century*.

In: *Journal of the Royal Asiatic Society* London 1936, 18.

¹⁰ Picken, Laurence 1975, 476.

¹¹ Picken, Laurence 1975, 347-348.

¹² Gombocz Zoltán: *Régi török jövevényszavaink*. Magyar Nyelv III. köt Budapest 1907, 152.

vették át a kifejezést a magyarból.¹³ Milovan Gavazzi úgy véli, hogy a magyarok a pannoniai szlávoktól vették át a dudy szláv terminust.¹⁴ Haraszti Emil az onomatopeikus alapú hangszer etimológiai elnevezéseket vizsgáló tanulmányában a magyar *duda* elnevezést a lengyelből származtatja és úgy véli hogy a hangszer használata északi irányból terjedt dél felé és a románok tőlünk vették át.¹⁵

Összességében a nyelvészeti alapú kutatások arra mutatnak, hogy a duda terminus valamikor a 14-16. században terjedt el a magyar nyelvben. Az átvétel szlovák közvetítésű lengyel vagy valamelyik délszláv nyelvből történhetett. Sőt fenn áll a kettős irányú átvétel lehetősége is, amely délszláv átvétellel magyarázná a dunántúli favályús sípszerkezetű és szlovák közvetítésű lengyel átvétellel a felvidéki kecskefejes palóc dudák megjelenését.

A magyar népnyelvben a *duda* sokféle elnevezésével találkozhatunk. A Dél-Alföldön a legelterjedtebb a *bőrduda* elnevezés.¹⁶ A bőrduda elnevezésre magyarázatul szolgálhat, hogy a frikciós dobót is dudának nevezték és attól való megkülönböztetés miatt alakulhatott ki az elnevezés. Nem ritka, hogy pusztán a *duda* elnevezésre az adatközlő a frikciós dobót írja le.¹⁷ A Hajdúság, a Hortobágy, a Nagykunság és a Sárrét vidékén a tömlő eredete miatt a *kutyabőrduda* és a *kecskebőrduda* elnevezések az elterjedtek.¹⁸ Mezőkövesden és a környező falvakban a hangszer általános elnevezése a *kutyaduda*.¹⁹ Paksa Katalin szerint a kutyából, macskából, nyúlból készült dudatömlőkkel anyagi megfontolásból helyettesítették a birkabőr tömlőket.²⁰ Madarassy László kiemeli, hogy palóc területen nincs arra adat, hogy birkabőrön kívül más állatbőr tömlőt is használtak volna.²¹ Szeged környékén a *menyecskefejes dudákat* a dudás és a környezete női néven emlegette: Mariska, Bözsi, Kati stb...²² Ugyanezen a környéken használatosak a duda hangjára utaló elnevezések: *tiliduda*, *didliduda*, *nuna*, *dernyo* stb... A moldvai csángók egyáltalán nem ismerik a duda kifejezést, a hangszer elnevezése *síp*.²³ Az adatok figyelembe vételével megállapítható, hogy a jelző nélküli duda elnevezés

¹³ Csepregi Márta szíves közlése

¹⁴ Gavazzi, Milovan: Die Namen der altslavischen Musikinstrumente.
In: Volksmusik Südosteuropas München, 50-97. 1966, 46.

¹⁵ Haraszti Emil: hangutánzás és jelentésváltozás. Budapest 1926, 66.

¹⁶ Szakál Aurél: A szegedi menyecskefejes duda. In: Zenetudományi dolgozatok. Budapest 1992, 199.

¹⁷ Hankóczy Gyula: Népi hangszerek Szentes és Orosháza vidékén.
(kézirat) Koszta József Múzeum Néprajzi adattára Ltsz: 116-90/12.

¹⁸ Szakál Aurél: Dudások a Közép-Tisza vidéken.
In: Tisicum Jász-nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XII. Szolnok 2001, 260.

¹⁹ Hankóczy Gyula: Dudák és dudások Mezőkövesd környékén.
In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen 1982, 819.

²⁰ Paksa Katalin: A szegedi duda-hagyomány. In: Néprajzi Közlemények XIV. Budapest 1969, 137.

²¹ Madarassy László: A palóc duda. In: Ethnographia XXXV. Budapest 1934, 83.

²² Szakál Aurél: A szegedi menyecskefejes duda. In: Zenetudományi dolgozatok. Budapest 1992, 200.

²³ Tobak Ferenc: „Fújják és táncolnak utána.” Síposok-csimpolyosok Moldvában.

magyar nyelvterületen nem feltétlenül ugyanazt a hangszertípust jelenti. A szlovén és a magyar nyelvben is a *duda* szó frikciós dobót is jelenthet, ez a tény hívhatta létre a *köcsögduda* elnevezést, amely a népnyelvben nem is terjedt el.

Sárosi Bálint leírja, hogy a szarukürtök és a rövidebb fatrombiták elnevezései között szintén szerepel a *duda*.²⁴ A budapesti Etnológiai Adattár adatai azt mutatják, hogy a *duda* kifejezés önmagában nem feltétlenül a légtömlős nyelvsípos hangszertípust jelenti.²⁵ Sárosi Bálint leírásából tudjuk, hogy *náddudának* is nevezték a népi klarinét típusú nyelvsípot.²⁶ Bereczki Imre Dévaványáról írja le a hat felső és egy alsó állású népi klarinét típusú nyelvsíp a *nádduda* felépítését, elkészítésének a módját és a dallam repertoárját.²⁷

Mindezek figyelembevételével valószínűsíthető a kifejezés onomatopoeikus (hangfestő, hangszínező) jellege, amelyet átfogó terminusként használtak a mély hangú hangszertípusokra. A népnyelv amúgy sem törekedett elnevezéseiben a különböző hangszertípusok szabatos különbségtételére.

A *duda* elnevezések terminológiájánál a témával foglalkozó szerzők a népi elnevezéseket vették át, mely szerint a kettős sípszár áll a dallam és a kontra sípszárból és a mély basszushangot adó, különálló, ujjnyílások nélküli dudásípot nevezik gordó vagy bordósípnak. Bartha Dénes a nemzetközi szakterminológia figyelembevételével a következő elnevezéseket adja meg: „bordun vagy bordósípnak (ez utóbbi a magyar népies elnevezés) nevezzük két nagyjából egyenlő méretű párhuzamos síp közül azt, amelyik egy, vagy legfeljebb kevés lyukkal, tehát egy-két kitartott hanggal kíséri a dallamsíp melódiáját. Basszus sípnak mondjuk a mély basszushangot adó, különállóan felszerelt és hanglyukak nélkül való dudásípot (németül *Stimmer*, angolul *drone*, a magyar népi terminológiában *gordó*) amely egyedül az európai és indiai dudáknál található. A fentebb említett bordun vagy bordó nem basszusfekvésű síp, hanem a melódiát nagyjából ugyanabban a fekvésben kíséri.”²⁸ A *bordun* vagy *burdon* szó a 13. század óta ismert elnevezés a tartott hang jelölésére. A népi hangszerek kapcsán leginkább a *duda* *bordun* sípszára jelölésére alkalmazzák. A szó átvételének iránya egyelőre nem tisztázott, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára valószínűsíti a románból

In: A *duda*, a *furulya* és a *kanásztülök*. Budapest 2001, 478.

²⁴ Sárosi Bálint: Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest 1998, 120-122.

²⁵ Ecsedi István: „a *duda* kedvelt hangszer, tehénszarvból készítik. A módosabbak külön fúvókát is szerelnek rá. Késükkel kifaragják és a díszítést választóvízzel ki is színezik.”

In: (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 3472,135 ;

²⁶ Sárosi Bálint 1998, 97.

²⁷ Bereczki Imre: 13 dal szöveggel, nádduda játék. Dévaványa/Szolnok

In:(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4246, 2-3.

²⁸ Bartha Dénes: A jánoshidai avarkori kettőssíp. In: Archeologia Hungarica XIV. Budapest 1934, 51.

való átvételt, de nem zárja ki az olasz vagy a francia szóból való eredeztetését sem.²⁹ A szó alapját a latin *bordunus* alak adja, és magyarországi megjelenésénél szintén számolni kell a középfelnémet *purdûne*-német *bordun* alakkal is.³⁰ A népnyelvben elterjedt *bordó* alak ennek eltorzult változata lehet, illetve a szintén elterjedt *gordó* alak a nagybögő vagyis a gordon elnevezéssel hozható kapcsolatba.

A magyar *duda* fő részei tehát a kettős síppá alakított *dallam* és *bordun (kontra)síp* vagyis a *sípszár*, a *basszus(bordó) síp* és a *tömlő*. A *tömlő* levegő utánpótlása történhet szájjal és fújtatóval. A sípszáron szólaltatják meg a dallamot és egyben a kontrakíséretet is, amelyhez a basszus sípszárban elhelyezett nagyobb síp szolgáltatja a basszus kíséretet és mindehhez a tömlő szolgáltatja a folyamatos levegő utánpótlást.

Karl Magnus Klier szerint a *duda* elnevezés valamely nyugati szláv nyelvből való átvételként *Dudelsack* formában a 16. században jelent meg a német nyelvben.³¹ A német nyelvben megjelenő új kifejezés szintén egy új hangszertípus megjelenésével jár együtt, ahol a korábbi egy basszussípos *Bock* (kecskebak) dudatípust szorítja ki a 1460-1500 között megjelenő két basszussípos *Dudelsack*. Az elnevezések vándorlása nem feltétlenül jelenti ugyanazon hangszertípus átvételét is, de valamely újítás meghonosodása feltételezhető, máskülönben nem lenne szükség egy idegen elnevezés átvételére.

A magyar oklevél-szótár 1272-1325 közötti időszakból származtatja a helységnévre utaló „*aliam terram Goydusbogdan uocatam*” bejegyzést.³² A Veszprém megyei Gajdosbogdány helynév Györffy György szerint a gajdos-dudás elnevezésű zenészek által lakott falunévre utal.³³ Gajdobogdány helységenevet Oskar Elschek szintén dudások lakóhelyének véli, de szerinte szlovák származásúak, mert a Bogdan kifejezésben a Bog dan vagyis „Isten adománya” alakot véli felfedezni, illetve a 16-17. századtól datálható Gajdos családnév szlovák elterjedésével érvel.³⁴ A magyar nyelv történeti-etimológia szótára szerint a középkori *gajd* szavunk tisztázatlan eredetű és valószínűsíti, hogy a Balkánon a vlach pásztorkodás által terjedt el. Illetve a *gajda* tájszót a középkori *gajd* kifejezéstől független, későbbi szerb-horvát átvételnek tartja.³⁵ Füzes Endre szerint a *gajda* elnevezést inkább a

²⁹ TESZ I. 1967, 390-391.

³⁰ Boronkay Antal(szerk): Brockhaus Riemann zenei lexikon. 1.kötet Budapest 1983, 261.

³¹ Klier, Karl Magnus: Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen. Kassel 1956, 38.

³² Szamota István-Zolnay Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest 1902-06, 209.

³³ Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. In: Történeti Szemle Budapest 1972, 298.

³⁴ Elschek, Oskar: Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei Leipzig 1983, 229.

³⁵ TESZ I. 1967, 1013.

magyarországi szerb és horvát népcsoportok használták a dudára.³⁶ G.Szabó Zoltán szerint a Maros menti szerbek, a bácskai bunyevácok és szerbek, a baranyai bosnyákok, a Dráva menti sokácok és Budapest környéki horvátok és szerbek köznépi szóhasználatában csak a *gajde* többes számú alak az elterjedt.³⁷ Az egyenes basszus sípszáras, fűjtatós, hengerfejes, dupla sípszáras *gajde* jellegzetessége a sípszár végére illesztett fátülok a rog, amelynek segítségével erősíti fel a dudatípus a tonika és az alsó kvart hangjait, ami a dallam kontrakíséretét biztosítja. Hasonló méretű és alaphangú dudák főként Szlavóniában és a Száva folyó mentén a szerbek és a horvátok által egyaránt lakott területeken találhatók. A Vajdaságban és a Bánátban a *gajde* jóval nagyobb típusa található, amelynek a tülök (rog) mérete is a duplája. A bácskai és bánáti szerbek és a bácskai bunyevácok is fűjtatóval használják ezt a dudatípust. A szlavóniai Belovár környékén elterjedt favályus szerkezetű hármassípszáras, fűjtatós dudatípus elnevezése a *dude*.³⁸ Ugyanez a típus a Dráva mentén mindkét oldalon és magyar nyelvterületen Sellyétől Csurgóig elterjedt.³⁹ A boszniai Livanjsko polje környéki basszus sípszár nélküli, paralel kettős sípszárú dudatípus elnevezése a *diple*.⁴⁰

A morváknál és a szlovákoknál az utóbbi kétszáz évben általánossá vált a *gajdy* elnevezés, míg a cseheknél a *dudy*.⁴¹ A régi cseh forrásokban korábban sokféle elnevezése volt a dudáknak: *kór*, *korec*, *gajdy*, *kajdy*, *kejdy*, *dudy*, *kozy*, *koza*, *kozice*, *kozlik* *pukl*, *puklik*. A *kozy*, *koza* a lengyel kecske, a *kozice*, *kozel* a kobza, és a *pukl* a német Böckel kifejezésekből kerültek a cseh nyelvbe. A *kór* és a *kořec* kifejezések a 15. századra *kozicě* kifejezéssé alakulnak, amelyek a *chorus*, *chorum* szavakból alakultak ki.⁴²

Lengyelországban régióként eltérő típusok és elnevezései találhatók a dudáknak. A nagy-lengyelországi Zbaszyn környéki basszus sípszár nélküli, fűjtatós, szimpla sípszárú, kecskefejes dudák elnevezése a *sierszeńki* vagyis hólyagsíp.⁴³ A nagy-lengyelországi Wolsztyn környékén az egyenes, basszus sípszárú, fűjtatós kecskefejes, szimpla sípszáras dudatípus elnevezése *koziol doślubny* (fekete kecske) és a hajlított basszussípos, fűjtatós, kecskefejes, szimpla sípszáras típus elnevezése a *koziol bialy* (fehér kecske). A nagy-lengyelországi Wielkopolski környékén a hajlított basszus sípszárú, fűjtatós, szimpla sípszárú kecskefejes dudatípus elnevezése a *dudy*.

³⁶ Füzes Endre: A duda (gájda) készítése Mohácson. In: A pécsi Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve Pécs 1959, 179.

³⁷ G. Szabó Zoltán: A duda. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9. Budapest 2004, 23.

³⁸ Sirola, Bozidar: Sviraljke s udarnim jezičkom. Zagreb 1937, 118-120, 150-151.

³⁹ G. Szabó Zoltán 2004, 24.

⁴⁰ Sirola, Bozidar: 1937, 118-120, 150-151.

⁴¹ Markl, Jroslaw: Česká dudácká hudba. Praha 1962, 13.

⁴² Ludvik, Kunz: Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Leipzig 1974, 121.

⁴³ Olędzki, Stanislaw: Polskie instrumenty ludowe. Krakko 1978, 75-89.

A Nyugati-Beszékében található Żywiec régióban az egyenes basszus sípszárú, fújtató nélküli, hengerfejes szimpla sípszárú dudatípus elnevezése a *dudy*. A Magas-Tátrában Bukovinában (Zakopane) az egyenes basszus sípszárú, fújtató nélküli, kecskefejes, hármassípszárú dudatípus elnevezése szintén a *dudy*. A *gajdy* elnevezést az egyenes basszussípos, fújtató, hengerfejes, szimpla sípszáras sziléziai dudatípusra használják. Kunz Ludvik a cseh és szlovák dudatípus elnevezések vizsgálatánál a *gajdy* kifejezést vlach-szlovák-morva irányú átvételnek tartja.⁴⁴

Az ukránoknál a kecskebőr tömlős, 5-7 néha 8 ujjnyílásos szimpla sípszáras dudák terejdetek el, amelyeknek *duda* vagy *volinka* az elnevezése. A hangszertípus külön érdekessége, hogy a sípszárba libatollból kialakított duplanyelvet tesznek.

Romániában a basszus sípszáras, kecskefejes, dupla sípszáras dudák és basszus sípszáras, hengerfejes, szimpla sípszáras dudák is megtalálhatóak. Romániában a dudák Moldvában, Olténiában, Munténiában, Dobrudzsában, Dél-Nyugat Erdélyben és a Bánságban elterjedtek.⁴⁵ A román dudák elnevezése *csimpoj*. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a magyaros *csimpolya* alak a bizonytalan eredetű román *cimpói* duda jelentésű szóból került átvételre.⁴⁶ Első megjelenése 1775-ből datált, ahol *Csimpojas* alakban személynévként szerepel. A Hunyad megyei Kornis család levéltárából származó adat alapján az Arad megyei Halmágyon 1745-ben már ismert a „Csimponér vagy is dudás...” elnevezés.⁴⁷

Dincsér Oszkár szerint a román cimpói duda elnevezés görög eredetű.⁴⁸ Erre hivatkozva Pávai István a román *cimpói* duda elnevezést, a spanyol *cinfonia*, a francia *chifonie*, a grúz *csiboni* és az olasz *zampogna* dudát jelentő kifejezéseket a görög *szimfónia* szóval hozza összefüggésbe.⁴⁹

Herman Ottó 1898-as Szentéről származó leírásában szintén a csimpolya szót használja az olasz duda leírására: „Szentés, Szeged környékén dudaszóra táncolnak. Sőt vannak bandák is, amelyek dudából, klarinétból és olasz csimpolyából állanak.”⁵⁰ A leírás értelmezhető úgy is, hogy két különböző dudatípus volt használatban, vagy a duda kifejezést Herman Ottó itt a ritmus hangszerként funkcionáló frikciós dobra érti. Arany János a „Vojtina levelei” című versében szintén a dudától eltérő hangszertípusként szerepel a csimpolya: „Lant nemigen

⁴⁴ Kunz, Ludvik 1974, 121.

⁴⁵ Alexandru, Tiberiu: Instrumentele muzicale ale poporului român. București. 1956, 77.

⁴⁶ TESZ I. 1967, 531.

⁴⁷ Pávai István: Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje. 1993, 23.

⁴⁸ Dincsér Oszkár: Két csiki hangszer. Muzsika és gardon. Budapest 1943, 5.

⁴⁹ Pávai István 1993, 24-25.

⁵⁰ Herman Ottó: Duda, klarinét, csimpolya. Szentés/Csongrád 1898 (kézirat) Etnológiai Adattár 4316/36.

van...tollsíp és duda, előre tökszár, csimpolya, doromb, madárkelepce és repedt kolomp.” A versben szereplő *tollsíp* valószínűleg a „regössíp” elnevezésű, szimpla lúdtól síppal megszólaltatott népi klarinét lehet, amelynek jellegzetes kísérő hangszere volt az egyszerűen *dudának* nevezett frikciós dob.

A román nyelvben a *gaidă* szó szintén ismeretes, mint a *cimpoi* tájnyelvi megfelelője. További jelentése „dudakísérettel előadott tánc, illetve az ilyen tánc dallama.” A *gaidă* szót a román nyelvészek a bolgár és a szerb *gajda* szó átvételének tartják.⁵¹ Bulgáriában a dudáknak több, különböző típusa is fellelhető. Megtalálhatóak az egy és a három basszussípos típusok, illetve a szimpla és a dupla sípszáras változatok is. A kecskefejes sípszáras ritkák, emberfejes sípszáras nincsenek és a fűjtatós dudának is egy furcsa változata található, amelynél a fűjtató nem közvetlenül a tömlőhöz csatlakozik, hanem egy hosszú csővel van összekötve, és a földre helyezett fűjtatót a dudás a lábával pumpálja. Bulgáriában az összes dudatípus elnevezése *gajda*. A bolgár dudatípusok morfológiai sokszínűsége arra enged következtetni, hogy a dudatípusok igen régen jelen vannak a térségben és a különböző időszakok, különböző irányú hatásainak, illetve a helyi fejlesztéseknek köszönhetően alakultak ki a sokszor nagyon eltérő dudatípusok.

A Macedóniában használt szimpla, hajlított sípszáras dudatípus felépítésében a Bulgária déli részén a Rodope hegységben használt dudatípussal rokonítható.⁵² A macedón duda elnevezése szintén *gajda*. Ugyanez a típus szerbia déli részén is elterjedt, ahol az elnevezése *gajde*.⁵³ Szintén ez hajlított szimpla sípszáras dudatípus található Albániában is, ahol az elnevezése *gajda*.⁵⁴ Törökországban csak a ruméliai (európai) területen elterjedt szimpla sípszáru trákiai dudatípus elnevezése a *gajda* és kimutathatóan bolgár jövevény hangszernek tartják, a dupla sípszáru dudatípusok elnevezése a *tulum*.⁵⁵

Pais Dezső a *gajdol* kifejezés nyelvészeti vizsgálatának kapcsán arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a 13-14. századi tulajdonnévi alkalmazású „trombitás” jelentésű *gajd*-ot előadó személy a későbbiekben a *gajdos*, *gajdoskodik* szavak a részegség jelentéskörébe tartozó kifejezéssé válik.⁵⁶

Mivel az 1272/1325-ös keltezésű oklevélben említett *Goydusbogdan* helyiségben egy 1351-es adat szerint „trumbatores” élnek és egy 1488-as adat szerint az ezzel a hellyel

⁵¹ Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu:

Noul dicționar universal al limbii române. București, Chișinău 2006, 511.

⁵² Brauer-Benke József: A rodopei duda. In: Néprajzi Látóhatár IX. Budapest 2000, 181-191.

⁵³ Sirola, Bozidar 1937, 118.

⁵⁴ Sokoli, Ramadan: Veglat muzikove te popullit SHQIPTAR. Tirana 1966, 60.

⁵⁵ Picken, Laurence 1975, 549.

⁵⁶ Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest 1975, 180-182.

azonosítható „Kysbogdan” birtokosa „Trombitás Balázs”, illetve a Schlägli szójegyzékben a latin „tibia” megfelelőjeként bukkan fel a *gajd* kifejezés és Pais Dezső úgy gondolja, hogy erős, harsány, vastag hangot adó hangszertípust jelölhettek vele. Ezért nem kizárható, hogy a *gajd* hangszernév nem dudatípus jelölésére szolgált, hanem szimpla vagy dupla nádnyelves nyelvsípot értettek alatta. Éri Péter szintén megjegyzi, hogy a Schlägli szójegyzékben a *gayd* szó *tibia* megfelelésben található, amelynek jelentése a további szótárakban *síp*, *tárogató síp*, *billegető síp*.⁵⁷

Henry G Farmer szerint a *gajd* elnevezés eredeti arab alakjában *ghaiṭa* illetve *ghayta*, *gha'ita* vagy *ghita* alakjaiban a hengeres furatú nyelvsípokat vagy a kónuszos furatú oboaféléket jelöli a volt moszlim spanyol területeken és Észak-Afrikában.⁵⁸ Azonban Henry G Farmer szerint a szó nem arab eredetű, hanem a vulgaris latin *wactare* szóból, illetve a korai francia *guetter* kifejezésből eredeztethető, amelyekből a középkori angol *wayte* és a modern angol *wait* is származik. A szó az eredeti latin és francia jelentésében azokra a személyekre utalt, akik a nyelvsípjaikkal éjjelenként óránként jelezték az időt. Max Wade-Matthews az angolszász *wacian* vagy az ófelnémet *Wahta* vagyis őr szóból eredezteti az örök által megszólaltatott síp elnevezését.⁵⁹

A spanyolországi, Galiciában a napjainkban is használják a *gaita gallega* elnevezésű, dupla nádnyelves, kúpos furatú, szimpla sípszáras, egy basszussípos, dudatípust. A spanyol nyelvben más variáns elnevezések is megtalálhatóak a dudára, amelyek feltehetően az arab nyelvből kerültek átvételre, mert a szó eleji „gh” torok hangból fejlődhetnek ki.

Čeněk Zíbrt szerint az ibér eredetűnek tartott *gāita* elnevezés spanyol közvetítéssel került az arab, onnan a török, majd a délszláv illetve a magyar nyelvbe.⁶⁰ Albániában a *gajda* szimpla nádnyelves, szimpla, hengeres furatú, de a végén tompaszögű visszahajlásúra kialakított sípszárú, egy basszussípval ellátott dudatípus, ami a macedón és a rodopei bolgár dudákkal felépítésükben és elnevezésében is rokonítható. Baines kiemeli, hogy Macedóniában és Romániában a dudaalkatrészekre sokszor bolgár terminusokat használnak.⁶¹ A néprajzi analógiák áttekintése arra mutat, hogy a Balkánon a transzhumansz pásztorkodással terjedt el ez a dudatípus és vele együtt az elnevezés is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a

⁵⁷ Éri Péter: Adalékok a duda történeti névanyagának a kérdéséhez.

In: A duda, a furulya és a kanásztülök. Budapest 2001, 254.

⁵⁸ Farmer, Henry George: „Ghayta” In: Enciklopediá of Islam. Leiden ,Brill 1960-2003, II. kötet 1027-1028.

⁵⁹ Wade-Matthews, Max: A hangszerek és a zene könyve. Budapest 2006, 42-43,

⁶⁰ Zíbrt, Čeněk: Dudy staročeské is novejší. Český Lid. IV. 278.

⁶¹ Baines, Anthony: Bagpipes. Oxford 1960, 85.

középkori *gajd* szavunk eredetével kapcsolatban szintén a balkáni vlach pásztorkodás általi elterjedést valószínűsíti.⁶²

Az eddigi adatok alapján teljes bizonyossággal nem megállapítható, hogy a honfoglaló magyarság magával hozott valamilyen dudatípust vagy a Kárpát-medencében ismerte meg azt. Amennyiben a kelet-európai dudatípusok a 9. század előtt kialakultak, akkor a magyarság is megismerkedhetett a hangszertípussal, de az etimológiai és az ikonográfiai adatok ezt nem igazolják. A 15-18. század közötti időszakból a szimpla sípszáras dudák két típusa ismert. Az egyik a német és nyugati szláv dudatípusokkal a másik pedig a balkáni gajda típussal rokonítható. Ez utóbbi a vlach transzhumansz pásztorkodás által terjedhetett el.

A magyarországi duda ábrázolások legkorábbi, a korai reneszánsz időkára eső 14-15. századi példája az alsóörsi református templom külső oldalfalán feltárt freskóján látható dudás alak.⁶³ Az alsóörsi templom eredetileg a 13-14. században épült, és a most külső falként szolgáló déli fal valószínűleg korábban belső falként szolgálhatott, mert a jelenlegi bejárat 1788-ban lett kialakítva.

Budán készült 1481-ben készült a Kálmáncsehi Domonkos számára az a breviárium, (zsoltoskönyv) vagy egyszerűbben a Kálmáncsehi-kódex, amelynek jobb oldali lapszéli díszítésén egy meztelen, angyal figura látható, aki egy basszussíppal ellátott, kúpos furatú, szimpla sípszáron játszik. Szintén a Kálmáncsehi-kódex díszlapjának alján látható egy öz hátán üldögélő kis angyal, aki hasonló dudatípuson játszik. A breviárium kódexfestője Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano. A művész történet szerint a mester neve és stílusa alapján Lombardiából származott, itáliai művei azonban nem maradtak fenn. Stílusa a ferrarai és lombardiai iskolához sorolható, illetve a késő gótika is érződik rajta.

Egy 1480 körüli Corvin-kódex keretdíszén egy bohócsapkás alak kezében látható duda tölcseres végű szimpla dallam sípszárral és vékonyabb de hasonló felépítésű basszussíppal rendelkezik. A basszussípon a nyugati dudatípusokra jellemző hengeres toldalék is látható, amire a finomhangolás miatt van szükség. Szekeres-Farkas Márta szerint a valószínűsíthetően importált kódexnek nem sok köze van az ország saját kultúrájához.⁶⁴

A Mátyás-graduálé egyik „A” iniciálé bal szárában látható dudás szintén egy szimpla kúpos sípszáras dudán játszik. Egy Mátyás király Budai palotájából fennmaradt kályhacsempén látható dudásnál szintén ez a szimpla, kúpos furatú dallamsípos dudatípus

⁶² TESZ I. 1967, 1013.

⁶³ G. Szabó Zoltán: A dudaábrázolások elemzési lehetőségei. In: Néprajzi Értesítő LXXXV. Budapest 2003, 158.

⁶⁴ Szekeres-Farkas Márta: A királyi udvar zenéje. In: Képes magyar zenetörténet. Budapest 2004, 51.

látható.⁶⁵ Ugyanezt a kályhacsempét Zolnay László könyvében már a 15. század végéről Besztercebányáról származtatja.⁶⁶ A győri Cantionálé lapkezdő iniciáléjában szintén bohócsapkás Joculátor látható, aki kúpos szimplasípszáras, kúpos egybasszussípos duda típuson játszik.

II. Ulászló király graduáléjának miniatúráján egy basszussípos, szimpla kúpos sípszárú dudán játszó majom látható. Az 1515-20 körül keletkezett Bakócz graduálé kottás oldalának lapszéli díszítésén egy angyal szólítja a pásztorokat Jézus imadására. A földön ülő pásztor mellett látható a kúpos csövű, szimpla sípszáras egy basszussípos dudája.

A Bruckhard von Birkenstein féle 1686-os kiadású geometria tankönyvének illusztrációit a németalföldi Justus van de Nypoort készítette. A mértani ábrákat magyarországi várak és erődítések, illetve városképek ábrázolásai kísérik, amelyeken a korabeli élet zsánerképei láthatóak. Devecser városa előterében egy asszony látható a gyermekével, akik a fa alatt ülő pásztor dudajátékát hallgatják. A dudatípuson jól látható a peremgyűrűs illesztésű, kúpos végű, basszus és a szimpla dallam sípszár. Nypoort másik Varano várát bemutató metszetén hegedűvel és dudával kísérik két férfi táncát, akik közül az egyik boros kancsót tart a kezében és úgy táncol. A szimpla dallam sípszár itt is peremgyűrűs illesztésű, kúpos csőben végződik, de a basszus sípszár tölcséres végű, de nem peremgyűrűs illesztésű. Illetve a dudás hátán látható még egy ráhajló tölcséres végződésű basszus sípszár is, amely nehezen magyarázható.

A 14-17. századi magyarországi duda ábrázolásainak nagyrésze egy basszus sípszáras és szimpla, kúpos sípszáras dudákat ábrázol, ami a hangszertípus elterjedtségét bizonyítja. Ettől eltérő, két basszussípos dudatípus látható Taurinus István gyulafehérvári kanonok 1519-ben kiadott Dózsa György lázadásáról szóló verses kötetének címlapján, ahol Dózsa György kivégzését kísérve egy szablyát viselő, félig elfordult dudás játszik rajta.

G. Szabó Zoltán az általa felsorolt ábrázolásokon látható hangszereket a nyugat-európai duda típusokhoz sorolja.⁶⁷ Azonban csupán az ábrázolás alapján nem megállapítható, hogy a kúpos dallam és basszussíp dupla vagy szimpla nádnyelves dudatípus. G. Szabó Zoltán munkáiban Hubert Boone formai és szerkezeti különbségeken alapuló tipológiai meghatározását követi, amely szerint a kettes csoportba tartoznak azok a dudatípusok, amelynél a bőrtömlőhöz egy sípszár és egy basszus sípszár tartozik. Két altípusa szerint a

⁶⁵ Keresztúry Dezső-Vécsey Jenő-Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képeskönyve. Budapest 1960, 36.

⁶⁶ Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest 1977, 314.

⁶⁷ G. Szabó Zoltán: A duda. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9. Budapest 2004, 29.

dallam sípszár lehet kúpos és hengeres kialakítású is. A kúpos dallam sípszárba a legtöbbször valóban dupla nádnyelves sípot illesztenek, azonban ez nem kizárólagos.

A csehországi Bohémiában elterjedt kúpos, de szimpla nádnyelves duda sípszár 7+1 ujjnyílásaival Anthony Baines szerint jellemzően nyugat-európai típus.⁶⁸ Bulgáriában a Szófiától keletre található hegyvidéken szintén elterjedt egy hat ujjnyílásos, szimpla nádnyelves, kúpos duda sípszáras dudatípus.⁶⁹ Ezt a dudatípust Törökországban *trák gajdának* nevezik és elterjedésénél egyértelműen kimutatható a bolgár átvétel.⁷⁰ A *debreceni néprajzi gyűjteményben* található V.1929.179. leltári számú „pásztorsíp” valójában egy kúpos, szimpla duda sípszár. A hat ujjnyílás közül a fentről számított harmadik és hatodik nagyobb és szélesebb a több ujjnyílásnál. Ezen kívül a legfelső ujjnyílás felett még egy egészen kisméretű fémbetétes nyílás is található. A leíró karton szerint Orosz László gimnazista ajándéka. A duda sípszárat Orosz Márton kabai lakos, 3-as honvéd közlegény hozta magával Romániából.

Mivel a Kárpát-medencében és a Balkánon is fennmaradtak szimpla nádnyelvvel megszólaltatott kúpos kialakítású, szimpla duda sípszarak, a hangszertípus középkori magyarországi jelenlétével is számolni kell. Szintén figyelembe kell venni, hogy Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricum Decades 1487-1495* közötti leírásából kiderül, hogy Beatrix királyné különösen kedvelte az Itáliából érkezett bohócokat, színészeket, muzsikusokat.⁷¹

Összességében az udvari zenében ábrázolt dudatípusoknál mindenképp számolni kell a jövevény hangszerekkel. Azonban a nyugati dudatípusok használata mellett feltételezhető a Balkán irányából elterjedt dudatípusok jelenléte is. A 15-18. századi ikonográfiai ábrázolások alapján az állapítható meg, hogy a nyugati típusú, tölcséres végű dallam és basszussípos dudatípusok mellett, a Balkán nagyrészen elterjedt kónikus kialakítású, szimpla dallamsípszáras dudatípusok is elterjedtek voltak. Ez a típus látható II.László Breviáriumban és Bakócz graduálé pásztor ábrázolásán is.

Kozák József a középkori adatokkal egyáltalán nem foglalkozik, mert úgy véli, hogy a középkori és későbbi udvari zenében felbukkanó általános európai dudatípusok hatása a népi hangszeres gyakorlatra nem számottevő.⁷² Ellenérvként felhozható, hogy a nyugati eredetű basszus sípszár az udvari kultúra által közvetítve jelenik meg a népi hangszeres gyakorlatban. Szintén fontos szempont, hogy a 17.században a duda kifejezetten a magyar urak kedvenc hangszerének minősül. Geleji Katona István az 1636-os Öreg Graduáljának ajánló levelében a

⁶⁸ Baines, Anthony: *Bagpipes*. Oxford 1960, 81.

⁶⁹ Baines, Anthony 1960, 89.

⁷⁰ Picken, Laurence 1975, 549.

⁷¹ Szekeres-Farkas Márta: A királyi udvarok zenéje. In: *Képes magyar zenetörténet*. Budapest 2004, 49.

⁷² Kozák József 2001, 373.

dudát a magyarok első muzsikájának minősíti: „Az orgonán értvén minden fuvos és tömlős sipokat az minemű a’ Magyaroknak első Musicajok, az bordó síp avagy duda is”⁷³ A 17. század végén (1660-90) Apafi Mihály erdélyi fejedelem a helyi hagyomány szerint dudaszóra táncol és nem a nyugati (francia) divatot követi.⁷⁴

Ebből arra lehet következtetni, hogy a fejedelmi udvarokban a magyar hagyományos dudatípusok voltak jelen és nem az idegen eredetű jövevény hangszerek. Amennyiben mégis nyugati eredetű dudatípusokról lenne szó, azok több generációval korábban érkeztek és a 17. századra meghonosodtak, ebből kifolyólag sem az úri, sem a népi kultúra nem idegenkedett a használatuktól. Erre utalnak Esterházy Pál 1656 évi énekgyűjteményének sorai: „Keljünk fel asztaltól, ha jólaktunk a bortól s táncoljunk. Szóljon hegedű sétáljunk. Dudás is bőgjön, mulassunk...Magyar táncot vonhatsz, te dudás is fujhatsz Immáron. A közrend is hadd táncoljon, Innét senki se oszoljon...”

Szabolcsi Bence a zenei vizsgálatok kapcsán kihangsúlyozza, hogy a 16. században még nincs éles határ a népi és az úri zenei hagyomány között.⁷⁵ G.Szabó Zoltán azzal magyarázza a kettős duda sípszár legkorábbi 18-19. századi felbukkanását, hogy a korábbi ábrázolások főként Nyugat vagy Dél-Európából érkezett alkotóktól származnak, ezért G.Szabó Zoltán szerint csak az általuk előben vagy képről ismert hangszereket tudták hitelesen vagy kevésbé jól ábrázolni.⁷⁶

Jovan Pačić 1808-as akvarelljén egy bácskai dudás látható. Bár a duda sípszár nem látható, a sípszár csikófejú faragványban végződik, ami a dupla sípszáras magyar dudatípusok egyik jellemzője. Mivel a szintén 1808-ból származó bácskai gajdást ábrázoló képen jól látható a szerb gajda dudákra jellemző nagyméretű, pipaszerű sípszárat hosszabbító tölcser, elfogadható, hogy a festő pontosan ábrázolta az általa látott, különböző hangszertípusokat.

Egyértelműen félparalel, kettős duda sípszár ábrázolás fedezhető fel az osztrák utazó Alexander Clarot „Bajnai parasztok” című 1840-es évek eleji színes litográfiáján, amely dudatípus Ausztriában nem terjedt el, ezért az ábrázolás a helyben látott hangszertípust élethű megjelenítésének tekinthető.

Egy sárréti kondáskürt karcolt díszítésének részletén, amelyet Szűcs Sándor rajzolt le, egy kondás fokosra támaszkodó, sarkantyús, bőgatyás, tollas kalapot viselő és egy hasonló öltözetű, kezében kulacsot tartó, táncoló férfialak látható, akinek a táncához egy szűk,

⁷³ Kodály Zoltán: Magyar népzene. Budapest 1960, 77.old 139.jegyzet

⁷⁴ Sárosi Bálint 1998, 117.

⁷⁵ Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. I. Budapest 1959,105.

⁷⁶ G. Szabó Zoltán 2004, 29.

zsinóros nadrágos, szörkucsmás, kecskefejes dudatípuson játszó dudás szolgáltatja a zenét.⁷⁷ A kecskefejes duda sípszára tölcséres végű és a képen nem látható a basszus sípszár. A faragvány készítője egyszerű pásztoember és nem valószínű, hogy idegenben látott dudatípust ábrázolt volna. A tölcséres végződés egyenes, ezért feltételezhetően nem a sípszár végére illesztett, íves tölcsért akart megjeleníteni.

A felsorolt példákat figyelembe véve semmiképp nem fogadhatjuk el általános tendenciaként, hogy a külföldről érkezett személyek csak az általuk otthonról megismert hangszertípus ábrázolására lennének képesek és csak a honi ábrázolások megjelenésével lehet objektív képet kapni a helyi duda sípszár típusokról.

A 15-16. századi időszakból a dudatípusok egy másik archaikus formája is adatolható, amelynek több hiteles ábrázolása is fennmaradt. Ilyen a német nyelvterületen Platerspielnek nevezett basszussíp nélküli hólyagduda látható Petrus Bertelius 1589-es fametszetén.⁷⁸ Ugyanilyen hólyagdudán játszik az egyik zenélő angyal az Esztergomi Keresztény Múzeum 1510-es évekre datált festett fa domborművén. Daniel Hopfer (1470-1536) Török síposok című rézmetszetén, három lovon ülő zenész látszik, akik közül az egyik kónuszos csövű hólyagdudán játszik.⁷⁹ Amint az a 15. századi Radzivil krónika ábrázolásából kiderül a hólyagduda ebben a korszakban az ukránoknál is népszerű hangszer volt.

Karl Magnus Klier szerint a hólyagduda (Platerspiel) a schalmeiből alakult ki és ez a hangszertípus szolgált alapul basszus sípszárral kiegészülve a német dudatípusoknak.⁸⁰

1519-ben Tirolban magyar és cseh medvetáncoltatók jártak, akik egyik kísérőhangszere a hólyagduda.⁸¹ Az adatokból kitűnik, hogy a basszussíp nélküli, kónikus, dupla nádnyelves dudatípusok jelen voltak Magyarországon és nemcsak az elit, de a népi kultúra alkalmazásában is.

A kettősklarinétokból valószínűsíthetően úgy alakultak ki a duda sípszárak, hogy az összekötözött sípcsövek biztonságosabb rögzítése érdekében azokat egy favályúba helyezték. Ez a favályú sípszáras dudatípus a Mediterránium keleti részén, a Kaukázusban és Kelet-Európa egyes térségeiben maradt fenn. Ilyen favályús sípszár szerkezetű, basszussíp nélküli dudatípusok a cseremiszi *süvir*, a grúz *csiboni*, a török *tulum* és a krétai *tsambouna*. A favályús dudásípszár fejlettebb formáját mutatják a veszprémi és keszthelyi néprajzi gyűjteményekben

⁷⁷ Szűcs Sándor: Betyárok, pandúrok, egyéb hírességek. Budapest 1969, 187.

⁷⁸ Bertelius, Petrus: Diversarum nationum habitus. Passau 1589.

⁷⁹ Papp Géza: A török hódoltság krónikásai. In: Képes magyar zenetörténet. Budapest 2004, 57,

⁸⁰ Klier, Karl Magnus 1956, 32.

⁸¹ Salmen, Walter: Zur Gesichte der Barentreiber und der Tanzbären.

Studia instrumentorum musicae popularis. III. Stockholm 1974, 204.

található fűjtatós dudák. A favályús dudasípszár bolhalyuk nélküli és a dallamsípon öt a bordun sípon egy ujjnyílás van kialakítva. A három sípot magába foglaló sípszár, fej nélküli sípszártőkébe illeszkedik. Ezek a hengerfejes, favályús sípszáras dudák morfológiailag a Dráva menti horvátok dudatípusával rokoníthatóak, amit Somogy megye déli részén használtak. Manga János tanulmányából tudjuk, hogy ez a dudatípus Dél-Somogyban, Horvátországban a Dráva mentén és Belovárban, illetve a Zólyom megyei Besztercebányán maradt fenn.⁸² Bernard Garaj szerint a 3 és 4 síppal rendelkező dudatípus délszláv közvetítéssel jutott el a Csallóköztől északra élő szlovákokhoz.⁸³

A veszprémi néprajzi gyűjteményben található duda (ltsz: P128) a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának anyagában található adatok alapján a délvidéki horvátok által használt fűjtatós dudatípussal rokonítható.⁸⁴ Ezt a dudatípust Szlavónia és Horvátország északi peremvidékén is használták.⁸⁵ Békefi a tanulmányában szintén említi és délvidéki típusnak határozza meg ezt a dudát, de a leltári számát 4086- P.126-nak adja meg és ismeretlen lelőhelyűnek minősíti.⁸⁶ Azonban a tanulmányban közölt fénykép és a megadott méretek alapján valószínűsíthető, hogy ugyanarról a hangszerről van szó. A keszthelyi néprajzi gyűjtemény (ltsz:58.2085.1) ismeretlen eredetű dudatípusa szintén favályús sípszerkezetű, fűjtatós rendszerű. A bolhalyuk nélküli, oktáv hangterjedelmű, 3 szimpla nádnyelves sípszár csövei nádból készültek és keményfából faragott favályúba vannak illesztve. A keszthelyi duda morfológiailag szintén a délvidéki dudatípussal rokonítható.

A favályús dudasíp szerkezetből a hangnyílások számának növelésével alakulhatott ki az oktáv hangterjedelmű kontrasípos duda sípszár, amelynél a toldalék szarutölcsér már csak a kontra vagy bordunsíp végéhez csatlakozik, mert a dallamsíp az oldalsó hangoló nyílással zárul. A hat hangképző nyílású sípszár oktáv terjedelművé való átalakításához a dallamsíp hátsó részén egy hangnyílást kellett vágni, amely a favályús szerkezeten bonyolult kivitelezésűvé vált, ezért alakulhatott ki az egy fából faragott bolhalyukas kettős sípszár.⁸⁷

Kozák József a Kubinyi Ferenc által leírt háromféle dudasíp típus közül, az első bodzafából készült, mindkét végén ólommal kiöntött, egy rövidebb bordó és egy hosszabb

⁸² Manga János: Magyar duda-magyar dudások a XIX-XX. században.
Népi kultúra-népi társadalom Budapest 1968, 180-181.

⁸³ Garaj, Bernard: Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. Bratislava 1995,

⁸⁴ EA 10077/1-19, EA 1743/1-8.

⁸⁵ Szabó Zoltán: Dudások a magyarországi szerb és horvát népszokásokban.
In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest 1991, 460.

⁸⁶ Békefi Antal: A bakonyi pásztorok zenei élete. II. rész
In: Veszprém megyei múzeumok közleményei 13. Veszprém 1978, 407.

⁸⁷ Kozák József: Duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében.
In: AGÓCS Gergely (szerk) A duda, a furulya és a kanásztülök. Budapest, 2001, 388-392.

dallam sípszárból álló duda sípszárát tarja a legkorábbi magyar duda sípszár leírásának, de úgy véli, hogy a bordó sípszár a kiszáradása miatt a favályuban felcsúszott és félrefordult és ezért lenne a magyarázat az eltérő hosszúságra.⁸⁸ Kubinyi Ferenc leírásából kiderül, hogy a „bordószer azért rövidebb, hogy a dudasípval a nótá összehangozzék.”, ezért nem valószínű, hogy a bordószer kiszáradása okozná a két sípszár közötti eltérést.⁸⁹ A leírás alapján egy hat ujjnyílásos dallamsípval és egy ujjnyílás nélküli bordun vagy kontrasípval álló kettős sípszárról van szó. A hat ujjnyílás a leírás alapján mind felső állású. Kubinyi Ferenc kiemeli, hogy mind a dallam, mind a bordun síp oldalán található lyukak hangolásra szolgálnak és a dudajáték közben nem használják. A második sípszár típus egy hüvelykkel (kb 2,6 cm) rövidebb és sem a bordun, sem a dallam sípszár oldalán nem található hangoló nyílás. A harmadik sípszár típus bordun sípszárán egy a kisujj számára kialakított ujjnyílás található és az oldalán nincs hangoló nyílás. Mivel Kubinyi közléséből kiderül, hogy a felsorolt három dudasípszár típust Krisztián János a bugaci pusztán dolgozó számadó juhász készítette valószínűsíthető, hogy a 19. század közepén a kiskunsági pusztákban még három, eltérő dudasípszár típust használtak. Az eltérés a különböző fejlődési fokozatokkal magyarázható, amelyek adott időszakban még megragadhatóan egymás mellett léteztek.

A mai magyar dudákra jellemző kettős sípszár eddig ismert legkorábbi ábrázolása Jovan Pacic 1808-as akvarellje, amelyen egy bácskai dudás látható. A duda sípszár ugyan nem látható, de a sípszár csikófejű faragványban végződik, ami a dupla sípszáras magyar dudatípusok egyik jellemzője. A kettős sípszár már jó kivehető ábrázolása az 1840-es évek elejéről származó színes litográfián látható. Alexander Clarot „Bajnai parasztok” című képén, egy táncoló párt kísér egy basszusípval és dupla sípszárral ellátott dudatípuson egy bajszos, befőtt hajviselésű pásztor. 1842-ben készült Barabás Miklós „egy dudást” ábrázoló tusrajza, amelyen subás fiatal pásztor játszik egy basszus sípszáras, dupla sípszáras dudán. A tusrajzot A.H.Payne metszeteként 1843-ban, 1844-ben és 1852-ben is felhasználták különböző magyar és német nyelvű prózai és verses művek illusztrációjaként. Bár a duda még nem a később jellemzővé váló fűjtatós, emberfejes, hajlított basszus sípszáras dudatípus, de jól láthatóan balkezes tartással játszik a dudás, amely sípszár típus az Alföldre jellemző.

1815-ből való, az angol orvos-utazó Richard Bright útinaplójának rajza, amelyet Festetics György vendégeként Keszthelyen rajzolt vagy rajzoltatott. A képen a keszthelyi gazdasági főiskola négy diákja botoló eszközös táncát kíséri, két basszusípval és kúpos,

⁸⁸ Kozák József 2001, 388.

⁸⁹ Kubinyi Ferenc: Függelékül Mátray Gábor úr cikkéhez.

In: MÁTRAY Gábor: A muzsikának közönséges története és egyéb írások. Budapest 1984, 334.

párhuzamos kettős sípszárral ellátott dudával a subába öltözött zenész. A két vagy több basszus sípszár a nyugat-európai dudatípusok jellegzetessége, de Bulgáriában is találhatóak három basszus sípszárral rendelkező dudatípusok.

Anekvivalens vagyis eltérő hosszúságú kettős dudasípszár ábrázolás látható Lotz Károly 1858 körül készült Aratóünnep című festményén, ahol a zenész négy-négy ujjával játszik, ezért nem valószínű, hogy a 20. századra általánossá váló dudatípust ábrázolná a kép. A képen látható duda és játéktechnika leginkább az olasz zampogna dudatípusra emlékeztet. Lotz Károly festménye után készített könyvművet Marastoni József, amelyet 1862-ben nyomtattak ki „Szénagyűjtés” címmel, amelyen már az enyhén széttartó csövű sípszár egyike hengeres csövű, míg a másik tölcséres végű.⁹⁰

A 20. századi hiteles, fényképes ábrázolásokon már csak az egy basszus sípszáras, szimpla nádnyelves felparalel kettős sípszár figyelhető meg. Ennek típusai megtalálhatóak a szomszédos népcsoportoknál is. A vizsgált 30 múzeum népi hangszeranyagában szintén ez a típus található.

G. Szabó Zoltán szerint az állattartással foglalkozó társadalmi csoport, a pásztorság duda használata a 13-14. századtól napjainkig folyamatosan megragadható.⁹¹ Azonban magyar nyelvterületről a 13. századból nem ismerünk dudára vonatkozó ikonográfiai adatot, illetve a G.Szabó Zoltán által hivatkozott Bakócz graduálé 1515-20 közötti időszakból származó pásztorábrázolásán a Balkánra jellemző szimplasípszáras dudatípus látható.

Amennyiben a 13. századtól folyamatosan jellemző is lett volna a dudahasználat a pásztortársadalomra nem igazolható, hogy a 20. századra jellemző és általánossá váló dupla sípszáras dudatípust használták volna. Valószínűbb, hogy párhuzamosan több dudatípus is jelen volt és a kettős sípszárak is folyamatos változáson, fejlődésen mentek át.

Az adatok áttekintése azt mutatja, hogy a duda terminus valamikor a 14-16. században terjedt el a magyar nyelvben. Az első dudaábrázolások a 15. századtól adatolhatóak. Azonban a 15-19. század közötti időszakban egy a német-olasz nyelvterületen elterjedt, gyűrűs illesztésű, tölcséres végződésű szimpla sípszáras, egy basszussípos dudatípus, illetve a Balkánon elterjedt enyhén kúpos szimpla sípszáras egy basszussípos dudatípus jelenlétéről vannak ikonográfiai adataink. A 16. században egy archaikus, basszus sípszár nélküli hólyagduda típus is elterjedt volt.

Egyéb példákkal igazolható, hogy egy új hangszertípus megjelenése teljesen kiszorítja a korábban használtat. A nyugati típusú vonós együttesek hatására 19-20. századra teljesen

⁹⁰ Kárpáti János (szerk): Képes Magyar Zenetörténet. Budapest 2002, 136.

⁹¹ G. Szabó Zoltán 2004, 30.

eltűnt a népi tánczenéből a dob használata, míg a korábbi századokban annak jelenléte kimutatható. Ennek oka, hogy a társadalmi változásokkal együtt járó eszközváltások könnyen és viszonylag rövid idő alatt kiszoríthatják a korábbi típusokat. A néprajzi kartográfia szintén kimutatta, hogy a társadalmi változásokkal együtt járó eszközváltások könnyen és viszonylag rövid idő alatt kiszoríthatják a korábbi típusokat.⁹²

A másik ok, amiért a korábban ábrázolt szimpla sípszáras dudák eltűnhettek az, hogy a vonós hangszerek térnyerésével először az úri majd a paraszti népzeneből is a duda fokozatosan visszaszorult a pásztorság használatába, illetve koldus hangszerré vált. Ebből kifolyólag vagy egy korábban használt vagy egy ebben az időben átvett dudatípus használata vált általánossá. Viski Károly 1930-as évek körüli állapotokat tükröző leírásában még kétféle duda sípszár szerepel: „A tömlősip leglényegesebb része tehát a duplasíp; de lehet egyszerű sip is; szembetűnő része a tömlője, amely egészben, azaz tömlőre nyúzott (inkább szőrével befelé fordított) kecske, juh vagy kutya bőr.”⁹³

Egyelőre kérdéses hogy a kettősklarinét hangszertípus pontosan hol alakult át először paralel, majd félparalel kettős sípszárrá. Az átalakulással együtt járó fejlődés a Kárpát-medence, a Balkán, a Kaukázus és a Volga vidéke közötti területen bárhol történhetett.

Mivel az ókori egyiptomiak az avar kori kettős klarinétoknál jóval korábban, az Óbirodalom időszakában a III. dinasztia (2778-2723 Dzsószer) idején már ismerték a paralel kettősklarinét típusú hangszereket és Észak-Afrikában a napjainkig fennmaradtak ilyen hangszerek, nem kizárható, hogy ott alakultak ki a paralel kettőssípos, de basszus sípszár nélküli dudák. Ezért a hangszertípus kialakulásának központja akár Egyiptomban is kereshető, ahonnan török közvetítéssel eljuthatott a Kárpát-medencébe is. Az észak-afrikai paralel dudatípusok arra is utalhatnak, hogy ott alakultak ki a dudatípusok de nem fejlődtek tovább félparalel típusokká. Illetve külső hatásra is megjelenhetett a tömlő alkalmazása, amely vagy a félparalellé válás kialakulása előtti időszakban történt, vagy az észak-afrikai zenei hagyományok nem igényelték a félparalel kettős sípszárakat, ezért csak a légtömlős kiegészítést vették át.

Az óbabiloni és az újbabiloni ábrázolásokon szintén feltűnik a kettősklarinétok ábrázolása és az iráni basszus sípszár nélküli dudatípus szintén kialakulhatott a babiloni paralel kettősklarinétokból. Az iráni hangszerek között megtalálhatóak a paralel kettősklarinétok, a paralel és a félparalel dudatípusok. Azonban meg kell jegyezni, hogy az ókori Belső-Ázsiából nem ismerünk kettősklarinét adatokat, illetve Kínában fennmaradt egy

⁹² Barabás Jenő 1963, 97-98.

⁹³ Viski Károly 1934, 434.

kwan elnevezésű duplanádneyes kettős nyelvű. Ebből kifolyólag teljes bizonyossággal nem tudható, hogy az ókori Mezopotámiai kettős nyelvűek szimpla vagy dupla nádneyes típusok voltak.

Az avarkori kettősklarinét típusú hangszerek a térségben eddig talált legkorábbi megjelenési formái a hangszertípusnak, azonban ezek történeti kapcsolata egyelőre nem igazolható a 19. században felbukkanó kettős sípszáras dudatípusokkal. Az avaroknak nemcsak a magyarsággal, hanem a Kárpát-medencében élő szláv nyelvű népcsoportokkal is voltak történeti érintkezései, így a paralel kettős klarinétok a szláv nyelvű népcsoportok által is fennmaradhattak. Mivel a több mint ezer éves periódusból nem maradt fenn sem régészeti, sem ikonográfiai adat, illetve a hagyományos magyar népi hangszerek között sem maradtak fenn a kettős klarinétok, ezért a 20. századi magyar duda és az avarkori kettős klarinétok között nem mutatható ki történeti összefüggés.

Amennyiben az ikonográfia azért nem ábrázolta a kettősklarinét típusú légtömlős vagy anélküli hangszer típusokat, mert azok csupán népi használatban maradtak volna fenn, akkor más népcsoportokhoz hasonlóan a népi hangszerek között megtalálhatóak lennének a korábbi állapotokat tükröző régebbi típusú, légzás nélküli változatok is. Azonban a magyar múzeumok néprajzi gyűjteményeiben nem maradtak fenn paralel vagy félparalel kettősklarinétok vagy paralel dudatípusok, viszont szinte mindenütt megtalálható és országosan ismert a szimpla népi klarinét a *nádsíp* vagy *nádduda* használatának szokása, amely elsősorban pásztorhangszerként funkcionált. Mindez arra utal, hogy a kettőssípszáras dudatípusok fejlett félparalel formában jelentek meg és rövid idő alatt kiszorították a korábbi szimpla sípszáras típusokat, amelyeknek a korábbi alapformái formái a szimpla népi klarinétok fenn maradtak.

Sárosi Bálint leírásából tudjuk hogy a nádsípon oktávnál nem nagyobb hangterjedelmű szöveges népdalokat, leginkább dudánótákat játszottak és bár felépítését tekintve tömlő nélküli, a megszólaltatás módjában a nádsípon előadott dallam jellegzetességei nagyjából ugyanazok, mint a dudán játszott dallamé.⁹⁴ A nádsíp vagy nádduda felépítése, illetve a rajta előadott dallamtípusok arra engednek következtetni, hogy egy korábbi, a 20. századra eltűnt szimpla dallamsípos dudatípus magyar nyelvterületen is jellemzően előfordult, amely dudatípus az ikonográfiai ábrázolásokon a korábbi századokban jellemzően megtalálható, illetve a szomszédos népek hagyományos hangszerei között fenn is maradt.

A dudatípusú hangszerek kialakulásának helyszínét illetően több hipotézis született.

⁹⁴ Sárosi Bálint 1998, 98.

Curt Sachs a nagyszámú változata vagy kimutatható korábbi megléte miatt Indiában lokalizálja a duda típusú hangszerek eredetét.⁹⁵ Francis Collinson szerint valamennyi ismert dudatípus eredete az ókori, szájöregből fűjt, babiloni párosával használt nyelvsípokig és az egyiptomi kettős nyelvsípokig vezethető vissza.⁹⁶ John Henry van der Meer szintén az európai ókori páros nyelvsípok továbbfejlesztett változatainak tartja a dudákat.⁹⁷

Ezek az elméletek magyarázatul szolgálhatnak a nyugati dudatípusok kialakulásához, de a keleti dudatípusok kialakulásának színhelye valószínűbb, hogy az ókori Egyiptomban vagy Babilonban kereshető. Kozák József a félpárel kettős nyelvsípok Kárpát-medencében való megjelenését az onugurok, szabirok és előmagyarok csoportjaihoz köti, amely hangszertípus előképei az ókori egyiptomi párel kettős nyelvsípok voltak. Ebből kifolyólag a Kárpát-medencei dudahagyomány kezdeteit az egészen az avarkor középső, 7. századi szakaszáig vezeti vissza.⁹⁸ Francis Collinson szerint a duda típusú hangszerek legkorábbi ábrázolása ie. 1300-ból való, amit Eyukban egy Hettita palotában fedezett fel John Garstang.⁹⁹ Azonban Curt Sachs szerint a fent említett dombormű lantot és nem dudát ábrázol.¹⁰⁰

Francis Collinson szintén a duda típusú hangszerek korai ábrázolásnak veszi azt az ie. 1. századból, Alexandriából való hellenisztikus terrakotta figurát, amely a bal hóna alatt egy egy tömlő vagy edény formájú tárgy van, amelynek lekötözött végéből egy cső nyúlik ki.¹⁰¹

Curt Sachs ugyanebben a terrakotta figurában az orgona ösét látja, mert szerinte a zenész szájától túl messzire van a pánsíp, hogy azon játsszon, ezért a hóna alatt tartott tömlőből pumpál levegőt a kezében tartott sípokba és így kíséri a saját énekét.¹⁰²

Hans Hickmann akinek már több hasonló lelet is a rendelkezésére állt, arra a következtetésre jut, hogy a pánsípot kísérő, tömlővel ellátott, egyszerű dudatípusú hangszereket ábrázolnak a terrakotta figurák. Ezenkívül azt is megállapítja, hogy a szimpla sípszáron a fuvolákról ismert ún. bombyx mechanizmus van kialakítva, amelyen az elforgatható gyűrűmechanizmussal a sípszáron kialakított ujjnyílások tetszés szerint nyithatóak és zárhatóak.¹⁰³

Amennyiben Hickmann feltételezése a hangszertípust illetően helytálló, az magyarázatul szolgálhat az egyszerű dudatípus római kori jelenlétére, mert a kortárs görög

⁹⁵ Sachs, Curt: Die Musikinstrumente Indiens und Indonesiens. Berlin 1923, 160.

⁹⁶ Collinson, Francis: The Bagpipe. London 1975, 2.

⁹⁷ Meer, John Henry van der 1988, 22.

⁹⁸ Kozák József 2001, 376-377.

⁹⁹ Garstang, John: The Land of the Hittites. London 1910, 260.

¹⁰⁰ Sachs, Curt: The History of Musical Instruments. London 1942, Plate IV. F ábra.

¹⁰¹ Collinson, Francis 1975, 43-44.

¹⁰² Sachs, Curt: The History of Musical Instruments. London 1942, 143.

¹⁰³ Hickmann, Hans: Ägypten. In: Musikgeschichte in Bildern. Leipzig 1961, 94.

Dio Khrüszosztom leírása alapján Néro császár „tudta hogyan kell játszani a sípon és nyomni hóna alatt a tömlőt”, amely úgy is értelmezhető, hogy sípon játszott, miközben bordun kíséretet biztosított magának a hóna alatt nyomott tömlőből. A dudatípusú hangszerek másik feltételezett leírásában Arisztophanész ie. 425-ben írt Ahcarnész című vígjátékában „az eb likába fújt dalról” van szó, amelyet utólagosan kutyabőrből készült dudának is lehet magyarázni. Szintén Arisztophanész vígjátéka a Lüszistrate, amelyben „hólyagról van szó, amelyet a spártaiak a táncukhoz használnak.

Valószínűsíthetően egy basszussíp nélküli kettős sípszáras dudatípus látható egy 12. századi lombard zsoldár ábrázolásán. A San Benedetto di Polinore apátság kéziratos zsoldárában Dávid királyt és muzikusait ábrázoló képen az egyik zenésznél látható dudatípus valószínűsíthetően a keleti kettőssípszáras dudák legkorábbi ábrázolása. A hangszertípus vélhetően észak-afrikai eredetű és arab közvetítéssel kerülhetett olasz nyelvterületre. A hangszertípus az olasz dalmát kapcsolatok által a horvát basszussíp nélküli dudatípusok kialakulásában is szerepet játszhatott.

Az európai dudák korai formáit mutatja a fekete-erdei Szent Balázs bencés kolostor 13. századi kéziratainak képes ábrázolása. Az eredeti 1768-ban egy tűzvészben elpusztult, de szerencsére 1744-ben fametszetek készültek a kéziratról, amelyek Martin von Hornau Gerbert „De Cantu et Musica Sacra” című művében maradtak fenn. A fametszeteken egy basszussíp nélküli hólyagduda és egy szőrös kutyaszerű állatot formázó basszussíp nélküli dudatípus látható. A hólyagduda típusokon a levegő befúvó cső és a dallamsíp egy vonalban vannak. Mindkét dudatípus sípszára állatfejben végződik, ebből kifolyólag jól láthatóan még nem kúpos furatúak.

Egy 13. századi angol kéziratban maradt fenn egy gólyalábon álló mutatványos ábrázolása, aki egy tömlő nélküli, állatfejben végződő dudu sípszáron játszik.¹⁰⁴ Ugyanitt már megjelenik a nyugat-európai dudákra jellemző kúpos dudu sípszár, dudatömlővel, de még basszus sípszár nélkül. A 14. századi angol zsoldárábrázolásokon a basszussíp nélküli és az ekkoriban elterjedő új basszussípos dudatípusok is megtalálhatóak.¹⁰⁵ A 14. századtól a templomi kőfigurák ábrázolásai és a zsoldár illusztrációk mutatják, hogy a kónikus sípszárú nyugat-európai dudákon ebben az időben kezd elterjedni a basszus sípszár alkalmazása.

A basszus sípszár jelenlétére a 14. századtól Közép-Európából is vannak adatok. A 14. század elejéről való zürichi kéziratgyűjteményben található Heinrich von Frauenlob Minnesänger és muzikus kíséretének ábrázolása, amelyen az egyik muzikus vállán egy

¹⁰⁴ Collinson, Francis 1975, 81.

¹⁰⁵ Galpin, Francis 1965, 130.

kúpos, medvefejes sípszáras, kúpos basszus sípszáras duda lóg. A 14. századra datálják Severinus Boetius „De Arythmetica, de Musica” című festményét, ahol a kép bal sarkában egy schalmeien játszó zenész és mellette egy dudás látható, aki szimpla sípszáras, egy basszussípos dudatípuson játszik. 100 évvel később a 15. század végén a magyar vonatkozású dudaábrázolásokon szintén megjelenik a basszus sípszár. Ezzel szemben a kelet-európai szimplanyelves, kettős sípszáras dudatípusokon csak a nyugattal érintkező területeken jelent meg a basszus sípszár alkalmazása. A sípszár szempontjából a magyar dudákkal rokonítható kaukázusi, balkáni és észak-afrikai dudatípusokon sem használnak basszus sípszárat.

Bartha Dénes tanulmányában Madarassy László közlésére hivatkozva kifejti, hogy az Alföldön még nagy számban találhatóak basszussíp nélküli dudatípusok.¹⁰⁶

Csajágthy György viszont határozottan kijelenti, hogy a basszus sípszárat, a magyarok terjesztették el Európában, mert ha a magyar dudán a basszus sípszár átvétel volna, akkor az nyugati mintára több basszus sípszárral rendelkezne.¹⁰⁷ Azonban a nyugat-európai dudatípusokon bár a 15 és főleg a 16. században elterjedt, de korántsem általános jelenség a kettős-hármas basszus sípszár alkalmazása. Ebből kifolyólag a basszus sípszár 15. századi magyarországi megjelenését nem feltétlenül egy két-három basszus sípszárral rendelkező dudatípus megjelenése eredményezte. Szintén megkérdőjelezi a basszus sípszár avar vagy magyar népcsoportok általi Európai megjelenését, hogy az Ural és a Kaukázus környékén elterjedt dudatípusokon egyáltalán nem található basszus sípszár.

A 16. században a nyugat-európai dudatípusok között is megtalálhatóak a kettős sípszárak, azonban ezek közös jellemzője, hogy a sípszár csövek kúpos kialakításúak és a legtöbbször eltérő hosszúságúak.¹⁰⁸ Ezekből alakultak ki a nyugati dudák összetett sípszárai, mint az olasz *zampogna*, a francia *cornemuse* és *cabrette* vagy az ír *union pipe*.

A kelet-európai duda sípszárakhoz nagyon hasonló, de basszus sípszár nélküli, hengeres furatú, félparaalel kettős sípszáras dudatípus a boha, amely a dél-franciaországi Landes régió Lot-et Garonneban elterjedt. A landesi dudákkal kapcsolatban Kozák József azt feltételezi, hogy a dudatípus kitelepedett vagy kitelepített magyar szórvány emléke lenne és azért nincs rajtuk basszus sípszár, mert a magyar letelepedés még a basszus sípszár elterjedése előtti időszakban történt.¹⁰⁹ Azonban a különböző kulturális elemeket összehasonlító

¹⁰⁶ Bartha Dénes 1934, 51.

¹⁰⁷ Csajágthy György 1998, 237.

¹⁰⁸ Collinson, Francis 1975, 85.

¹⁰⁹ Kozák József 2001, 399-401.

vizsgálatokban már régóta egyöntetűen elfogadott alapelv, hogy az általános hasonlóság semmiféle kapcsolatot sem bizonyíthat és az analógia még nem utal történeti érintkezésre.¹¹⁰

A landesi dudákkal kapcsolatban megemlítendő, hogy az 1900-as évek elejére kihalt a néphagyományból és csak az 1970-es évek neofolklór mozgalmi keltették életre. A landesi félparalel kettős sípszárak 5+1 vagy 7+1 ujjnyílásos típusúak, tehát az 5+1 ujjnyílásos típus nem kizárólagos. A szomszédos baszk népcsoportnál paralel és félparalel változatban is fennmaradt *alboka* hangszer az arab eredetű *al-búq* (kürt, trombita) jelentésű kifejezéssel hozható kapcsolatba, ezért a térség hangszertípusainak eredetével kapcsolatban számolni kell az arab hatással is.¹¹¹ Mindezek figyelembe vételével a landesi duda a *bohasac* elnevezése valószínűsíthetően az arab „búq” glottal stoppal ejtett franciásított vagy arab nyelvjárási változata és a latin-francia sack-zsák szó összetétele, vagyis kürt és zsák.¹¹² Az *alboka* kettősklarinét és a *bohasac* duda kapcsolatára már Urbeltz is felhívta a figyelmet és bár érdekességként megemlíti a sípszár Maros megyei sípszárakkal való hasonlóságát, de a landesi duda kialakulását észak portugál és mediterrán kapcsolatokkal magyarázza.¹¹³ A Cantigas de Santa Maria „E” kódexének ábrázolásai bizonyítják, hogy galíciai nyelvterületen az 1280-83 közötti időszakban ismertek voltak a duplasípszáras de basszussíp nélküli dudatípusok, ezért a kettős sípszáras basszussíp nélküli dudatípusok nem teljesen rokontalanok a térségben.

Mindezek figyelembe vételével valószínűbb, hogy a landesi dudák egy korábbi főleg a Mediterránium vidékén elterjedt paralel kettősklarinét félparalel dudává fejlődött változatai. Hasonló dudatípusok a mediterrán térség keleti felén elterjedtek, mint a görög *tsambouna* és török *tulum* és az iráni *nay-anban* amelyeknek fennmaradtak a paralel és a félparalel változatai is. Ezzel szemben az észak-afrikai dudatípusok megrekedtek a fejlődés paralel fokán.

A kelet-európai kettősklarinét típusok folyamatos fejlődésen mentek keresztül és az újítások, ha az átvevő kultúrától nem alapjaiban eltérőek, könnyen és gyorsan elterjedtek. Ezt támasztja alá Barabás Jenő megállapítása, aki szerint az olyan ismeretek és kulturális javak, amelyeknek cselekvő részese egy-két személy vagy a közösség elenyésző kisebbsége, sokkal könnyebben terjednek, mint azok, amelyhez a közösség egészének az aktív elfogadása

¹¹⁰ Piddington, Ralph: An Introduction to Social Anthropology. London 1952, 24.

¹¹¹ Urbeltz, Juan Antonio: Notas sobre el „xirrolaru” en el pais vasco.

In: Eusko-Ikaskuntza. Sociedad de estudios vascos. San Sebastian 1981, 178.

¹¹² Szombathy Zoltán szíves közlése

¹¹³ Urbeltz, Juan Antonio: Notas sobre el „xirrolaru” en el pais vasco.

In: Eusko-Ikaskuntza. Sociedad de estudios vascos. San Sebastian 1981, 187-190.

szükséges.¹¹⁴ A 18. században bekövetkező népmozgások, a társadalomban és a tárgyi kultúrában bekövetkező jelentős mértékű változások mindenestre lehetővé tették egy új hangszertípus megjelenését és gyors elterjedését. Ezt követően később, a 19. században bekövetkező fejleményként a basszus sípszár hajlított kialakításával és fűjtató alkalmazásával kialakult a dél-alföldi dudatípus.

Hankóczy Gyula az alföldi fűjtatós dudát tartja a legfejlettebb dudatípusnak.¹¹⁵ Szakál Aurél szintén ezt a típust tartja a magyar duda típusok legfejlettebb tagjának.¹¹⁶ G. Szabó Zoltán nem fogadja el Szakál Aurél rangsorolását a dudatípusok fejlettségét illetően, miszerint a dél-alföldi fűjtatós, hajlított basszus sípszárú, heteroglott szimpla sípos dudatípus fejlettebb lenne, a többi magyarországi dudatípusnál, mert szerinte az innovációk nem képezhetik alapját egy rangsorolásnak és ellenpéldaként felhossa a táncházas zenészek idioglott sípszárakra való fokozatos áttérését, mert azokkal szebb dudahang nyerhető.¹¹⁷

Paksa Katalin viszont azt állapítja meg, hogy a szegedi dudálás gyakorlata, amely már nem kapcsolódott a pásztorsághoz, azért tudott fennmaradni, mert a fejlett dudatípus játékmódjában tudott alkalmazkodni a megváltozott polgárosuló igényekhez, és modernizálódott.¹¹⁸

Az Etnológia Adattár leírásaiból szintén az derül ki, hogy az innovációk által nyújtott lehetőségeket igényelték a népi kultúrában élők is, és ahol a duda nem tudott tovább fejlődni, ott a gyári készítésű hangszerek kiszorították a népi használatból. A tehetségesebb muzsikuspásztor ha megengedhette magának, szívesen szerzett be klarinétot vagy Schunda-tárogatót és cserélte le a hagyományos hangszereit a divat által diktált modernebbre.

A néprajztudomány kutatásai azt mutatják, hogy az anyagi kultúra termékei, eltérően a szellemi kultúra jóval tartósabb elemeitől, kevésbé konstans tényezők, mert sokkal jobban illeszkednek és ebből kifolyólag reagálnak a környezet változásaira.¹¹⁹ Fél Edit jegyzi fel a Komárom megyei Marcelkeszről, hogy az öregebbek a század elején még dudaszóra táncoltak, de a divatba jött fekete furulya (klarinét) és tárogató kiszorítja a dudákat a használatból.¹²⁰ Szállási Sándor a Somogy megyei Berzencéről írja, hogy korábban a

¹¹⁴ Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest 1963, 119.

¹¹⁵ Hankóczy Gyula: A tárgyak és amiről (nem) beszélnek. (Az alföldi duda emlékeiből.)
In: Ethnographia CIX. Budapest 1998, 148.

¹¹⁶ Szakál Aurél: Dudatípusok a Kárpát-medencében. Az Alföld és a szomszédos területek dudatípusai.
In: A Makói Múzeum Füzetei 75 Makó 1993, 179-199.

¹¹⁷ G. Szabó Zoltán 2004, 23.

¹¹⁸ Paksa Katalin: A szegedi dudahagyomány. In: Néprajzi Közlemények. XIV. Budapest 1969, 133.

¹¹⁹ Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest 1963, 107.

¹²⁰ Fél Edit: Duda, furulya. Marcalkeszi/Komárom 1943
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 1514/6.

legelterjedtebb hangszer a duda volt, azonban a 1930-as években már csak azért maradt néhány duda, mert a hagyományos szokás szerint a pogácsát dudaszóra vitték. Az 1940-es évekre a dudát és a citerát is kiszorította a húzósharmónika.¹²¹

Manga János a Gömör megyei Radnáról írja, hogy az 1900-as évek elején már sok juhásznak volt klarinétja és a duda már csak egy kéregető embernél volt látható.¹²² Bereczki Imre Békés megyéből számol arról, hogy a juhászok komoly anyagi áldozatot is hoztak az áhított Schunda-tárogató beszerzésére. A Békés megyei Szeghalmon a 1920-as évek elején vett 120 aranykorona értékű Schunda-tárogató az 1930-as évek elején öt mázsa csöves kukorica, egy újszülött bárány és 20 forint árú boletta (gabonajegy) árért cserél gazdát.¹²³

A magyarországi délszláv népcsoportok duda használatát a tamburák elterjedése szorítja ki. Mint Deisinger Margit kutatásából kiderül a dudát Tökölön 1917-ben használták utoljára.¹²⁴ Ellentétes irányú jelenség, amikor a kromatikus citerát diatonikussá alakítják vagy a klarinét billentyűzetét eltávolítják, ujjnyílásait eltömjék. Megjegyzendő, hogy ez nem hagyományőrzési céllal történt, hanem a korábbi évszázadokhoz képest gyorsan változó divat követésének képtelensége miatt. A hagyományos, lassan változó életmódot követő pásztorok nem mindegyike tudott megbirkózni a gyorsan változó, modernizálódó tárgyi kultúra innovációi által nyújtott lehetőségekkel. Sok pásztor dudás bár az általa használt duda sípszáron ki volt alakítva a bolhalyuk, azt eltömte és nem használta.

A dunántúli hengerfejes és a felvidéki kecskefejes dudatípusok különbözősége azt a lehetőséget is felveti, hogy a félparalel kecskefejes dudatípus a szlovák közvetítéssel északi irányból és a félparalel favályús szerkezetű hengerfejes dudatípus pedig horvát vagy szlovén közvetítéssel déli irányból jelent meg először valamikor a 18-19. század folyamán.

A Madarassy László elnevezése után *palóc dudának* nevezett dudatípus legszembeötlőbb jellegzetessége, hogy a sípszár egy fából faragott kecske vagy kos fejbe illeszkedik.¹²⁵ Nagy Iván a csallóközi dudahagyományt vizsgáló könyvében arra a megállapításra jut, hogy a Csallóközben bár ismert volt a kecskefejes, bolhalyukas dudatípus is, a területre a hengerfejes, bolhalyuk nélküli dudatípusok voltak jellemzőek.¹²⁶ Szakál Aurél

¹²¹ Szállási Sándor: dalolás, zenélés, hangszerek. Berzence/Somogy 1930-35
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4523/106.

¹²² Manga János: Klarinét. Rudna/Gömör 1956
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6530/91.

¹²³ Bereczki Imre: Citera. Szeghalom/Békés 1957
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6265/16-17.

¹²⁴ Deisinger Marit: Népi hangszerek, zenei élet. Tököl/Pest 1952
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 3031/4.

¹²⁵ G. Szabó Zoltán 2004, 26.

¹²⁶ Nagy Iván 2002, 28.

kizárólag a Dél-Alföld területén tartja elterjedtnek a kos és az emberfejes dudákat.¹²⁷ Hankóczy Gyula szerint a kosfejes duda az ország több pontján is fellelhető volt, az emberfejes dudákat azonban csak Szeged térségében tartja elterjedtnek. Hankóczy Gyula kiskundorozsmai, algyői, lakitelki, kiskunmajsai, pálmonostori és jászszentlászlói gyűjtései kapcsán beszámol kutya és macskafejes dudatípusokról is.¹²⁸

Nyugat-Európában már a 13. században feltűnnek az ember és az állatfejes dudák. X. (Bölcs) Alfonz 1280-83 között készített *Cantigas de Santa Maria* (Szűz Mária énekei) i föliánsában két egymással szemben ülő dudás látható, akik basszus sípszár nélküli hajlított szimpla sípszáras dudán játszanak. Az egyik duda a sípszár tőkéje egy koronás emberfejet, a másik duda sípszár tőkéje pedig állatfejet formáz. Ugyanitt basszussíp nélküli ember és állatfejes dupla sípszárak is láthatóak.

1330-ból való az angol Luttlér-féle zsoltároskönyv amelynek lapszéli ornamensén egy dudás játszik.¹²⁹ A zenész hangszere már egy kúpos kialakítású basszussípval ellátott dudatípus, amelynek a szintén kúpos szimpla sípszára koronás emberfej alakú sípszár tőkébe csatlakozik.

A 15-16. századra azonban eltűnnek a nyugat-európai dudákról az ember és állatfejes dudafejek. Michael Praetorius 1619-es kiadású, a kor hangszereit bemutató művében a bemutatott hatféle dudatípus közül egyiken sincs dudafej. A 17-18. században viszont a húros hangszereken, mint a viola de gambán, a viola d'amorén, a ciszteren vagy a tekerő lantokon jelennek meg az emberfejes faragványok. Anthony Baines a fúvós hangszerek történetét bemutató könyvében egy kecskefejes, két basszus sípszáras, fűjtatós dudatípus képe látható, amely a képaláírás tanúsága szerint 16. századi és Lengyelországból, esetleg Bohémiából való.¹³⁰

1720 körül egy rajzon bukkan fel újra német nyelvterületen a kecskefejes dudaábrázolás. Ugyanez az ábrázolás látható Schaffhausenben egy 1734-es intarzián.¹³¹ A szorb dudatípusokat vizsgáló Josef Režný szerint a 18. század második felében jellemzően a szorok és a lengyelek használtak kecskefejes, fűjtatós, Bock elnevezésű dudákat.¹³²

Szakál Aurél kiemeli, hogy a magyarországi vonatkozású dudaábrázolásokon a 15-18. század közötti időszakban nincs faragott dudafej. Ugyanez a helyzet a 17. század végi és a 19.

¹²⁷ Szakál Aurél: A szegedi menyecskefejes duda. In: Zenetudományi Dolgozatok Budapest 1992, 205.

¹²⁸ Hankóczy Gyula 1998, 152-153.

¹²⁹ Collinson, Francis: *The Bagpipe*. London 1975, 11-es kép.

¹³⁰ Baines, Anthony: *Woodwind Instruments and their History*. London 1977, XIX. kép

¹³¹ Weigel, Johann Christoph: *Musikalisches Theatrum*. Basel-London-New York 1961, 31.

¹³² Režný, Josef: *Das Niederlausitzre Glossarium. Zur Typologie sorbischer Dudelsäcke*. Lětopis 1990, 24-25.

század közepét magába foglaló időszak, Felvidékről származó dudásábrázolásaival.¹³³ Hankóczy Gyula szerint a kecskefejes duda a 18. században jelenhetett meg az Alföldön felváltva és kiszorítva a korábbi hengeres sípszárú dudatípust.¹³⁴

A legkorábbi 18. századi magyar vonatkozású ábrázolása a kecskefejes dudának Martin Engelbrecht 1740-1748 között készült képén az osztrák magyar lovasság dudása.¹³⁵

Szintén katonai vonatkozású ábrázolás a hadmérnök Bikkessy-Heinbucker József 1816-ban kinyomtatott rézmetszetén látható verbuváláshoz dudáló pásztor ruhás katona.¹³⁶

A képen a dudás kecskefejes dudával kíséri a katonai toborzó táncot. A képen látható duda, élő kecskének látszik, amely nyilvánvaló stilizálás. A basszussíp végén egy ülő ördög alak van kialakítva, amely mindeddig egyedülálló, ezért a kép egyéb ábrázolási hibáiból adódóan valószínűsíthető, hogy szintén stilizálás és a dudával kapcsolatos babonás hiedelmekre utal. A szimpla sípszár helyén közönséges pipa van, amilyen a dudás kunsüvege visszahajtott pereme mellé is van tűzve. A pipaszerű sípszár valószínűleg a sípszár végére illesztett hangtölcsért akarta megjeleníteni.

A „Hazai és Külföldi Tudósítások” 1813 november 27.-i számából kiderül, hogy a Eszterházy Hercegi regimentjének október 20.-án elhunyt dudását Román Józsefnek hívták. A képen látható 1781-es születésű Román József dudás az Eszterházy gyalogezred toborzó csapatához tartozott és Mátray Gábor leírásából kiderül, hogy 1812-ben és 1815-ben a pesti rondellában egy színdarabban, a Margitszigeten a József nádor főherceg tiszteletére adott ünnepségen és farsangi táncmulatságok alkalmával is többször fellépett a kecskefejes külön módosítású dudájával.¹³⁷ Szakál Aurél az Eszterházy ezred dudáját a kecskefejes dudatípus nyugatról való átvétel bizonyítékának és a Magyarországon történő elterjedésében fontos láncszemének tekinti.¹³⁸

A legelső kecskefejes dudaábrázolás az Alföldről 1853-ból Kis István kecskeméti dudásról készült kép.¹³⁹ A kecskeméti Kis István kecskefejes duda ábrázolása egyben a fűjtatós duda korai ábrázolásának is minősül, mert a fűjtató ugyan nem látszik, de a dudás játék közben pipázik, ezért a fűjtató megléte valószínűsíthető.

¹³³ Szakál Aurél: Emberfejes dudafejek a Dél-Alföldön.

In: A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Szeged 1991/92, 155.

¹³⁴ Hankóczy Gyula 1998, 153.

¹³⁵ Deutsch, Walter: Das Grosse Niederösterreichische Blasmusikbuch. Wien 1982, 65.

¹³⁶ Bikkessy-Heinbucker József rézmetszete 1816, XVIII.tábla

In: A Magyar és Horváth Ország Legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye. Bécs 1816

¹³⁷ Mátray Gábor 1984, 306.

¹³⁸ Szakál Aurél 1991/92, 154.

¹³⁹ Vahot Imre: Kecskemét és kecskeméti puszták. In: Magyarország és Erdély képekben. I. 1853, 105.

Herman Ottó szerint a 19. század végén jellemzően nem a magyar nyelvű dudások használták a kecskefejes dudákat, mert mint írja: „megkülönböztethető a tótságtól, hogy a tótság díszül kecskét alkalmaz, a magyarság mindig csavart szarvú kost.”¹⁴⁰ Ezzel szemben Madarassy László kihangsúlyozza, hogy a kecskefej használata nem köthető etnikai csoporthoz, hanem annak gyakorlati célja van, mégpedig a basszus sípszár megtartása.¹⁴¹

Manga János nem foglal állás a kérdésben, de kiemeli, hogy: „A kecskefej a szlovák dudáknak is egyik jellemzője.”¹⁴² Sárosi Bálint szerint a 19. század óta a magyar duda jellegzetessége a sípszár tőke állat vagy emberfej formájú faragása.¹⁴³ Bartha Dénes a kecskefejet Madarassy László közlése alapján nem az állat szimbolikával hozza összefüggésbe, hanem szerinte köznapi, praktikus megoldásként a basszus sípszár tartására szolgál.¹⁴⁴ Kozák József ezzel szemben a kecskefejet, amely szerinte valójában bikafej ábrázolás, az ókori egyiptomi Ápisz bika ábrázolásaival, illetve a manicheizmussal hozza összefüggésbe.¹⁴⁵

Valószínűsíthető, hogy a kecskefej azon túlmenően, hogy praktikus hely a basszus sípszár megtámasztására, mégiscsak összefüggésbe hozható az állatszimbolikával, ám nem valószínű, hogy az ókori egyiptomi Ápisz bika kultuszhoz vagy a perzsa eredetű manicheizmushoz kapcsolódna. Amennyiben a kecskefejes duda valóban stilizált bikafejet ábrázolna, akkor az legfeljebb a Pannóniában is gyakorolt Mithrasz kultuszhoz lenne köthető. Viszont 18. századnál korábbi adat nincs a kecskefejes duda magyarországi jelenlétére, ezért a magyar dudákon megtalálható állatszimbolika nem valószínű, hogy ókori előképekig lenne visszavezethető.

Hankóczy Gyula a kos és ember alakú dudafejek megjelenését a 18. század végi és 19. század eleji mezőgazdasági árutertermelés kibontakozásával együtt járó fajtaváltással magyarázza, amelynek során a korábbi egyenes szarvú racka és a csavart szarvú cigája juhajtákat felváltják a csavart szarvú merinói fajták.¹⁴⁶ A fajtaváltás nyilvánvaló hatással volt az állatszimbolikára, amely magyarázatként szolgálhat a kos fejek megjelenéséhez. Az emberfejek megjelenését Hankóczy Gyula azt árutertermelésben sikeres paraszti rétegek polgárosodó öntudatának kifejezéseként magyarázza.

¹⁴⁰ Herman Ottó: Magyar-tót duda. 1898 Magyarország
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4316/35.

¹⁴¹ Madarassy László: A palóc duda. In: Ethnographia XLV. Budapest 1934, 87.

¹⁴² Manga János: Magyar duda-magyar dudások a XIX-XX. században.
Népi kultúra-népi társadalom Budapest 1968, 164.

¹⁴³ Sárosi Bálint 1998, 105.

¹⁴⁴ Bartha Dénes 1934, 58.

¹⁴⁵ Kozák József 2001, 395.

¹⁴⁶ Hankóczy Gyula 1998, 154-155.

Szakál Aurél kiemeli, hogy a dél-alföldi női és férfi dudafej szoborszerű emberfej ábrázolás és műfajilag rokonítható a fafaragások és kerámiákon a 19. században megjelenő emberfejű ábrázolásokkal.¹⁴⁷ Szakál Aurél megjegyzi, hogy a dél-alföldi vonatkozású, kecskefejes duda közül több ördögfejnek is nézhető.

A *budapesti néprajzi gyűjtemény* 66.54.3-as leltári számú duda sípszárra egy kecskefejjel nem összetéveszthető, fekete ördögfej van illesztve. A duda sípszárat és a dudafejet Csongrád megyében Sándorfalván készítette 1965-ben Budai Sándor a Néprajzi Múzeum megrendelésére, ezért kérdéses, hogy az ördögfejes ábrázolás milyen mértékben lehetett elterjedve. Hankóczy Gyula a kos és emberfej alakú dudafej magyarázata nem tér ki a korábbi kecskefej szimbolikának a magyarázatára, amely valószínűsíthetően valamely hiedelem alapú ábrázolással hozható összefüggésbe.

Az eddigi adatok tükrében valószínűsíthető, hogy a dudafejek korai alkalmazása a nyugat-európai dudákon már a 13. századtól adatolható, ahol a koronás emberfők és a medve vagy kutya jellegű dudafejek voltak jellemzőek. A 16-17. században a nyugat-európai dudákról eltűnnek a dudafejek, és ugyanebben az időszakban Kelet-Európában cseh és lengyel nyelvterületen is, jellemzően előfordulnak a kecskefejes dudák. Valószínűsíthetően erről a területről érkezik szlovák közvetítéssel a kecskefej alkalmazásának szokása magyar nyelvterületre a 18. század folyamán.

A szlovák átvétel mellett szóló érv Herman Ottó megfigyelése is, aki a kecskefejes dudát a tótság jellemzőjének tartja. A dél-alföldi polgárosuló parasztság a fajtaváltással együtt járó értékrend változása következményeként alakultak ki a régióra jellemző kos fejes és emberfejes dudatípusok és ebből a közegből kisugározva jelenik meg a kos fej alkalmazása az északi palóc területeken is, ahol a korábbi magyarfajta juhokat szintén felváltják a nyugati típusú merinói juhajták.

Az emberfejes dudatípus nagyobb területen valószínűleg azért nem tudott elterjedni, mert nem sokkal később a duda kezd visszaszorulni a használatból, ugyanis a paraszti igényeknek jobban megfelelő cigány és a rezesbandák által nyújtott zenei produkciókkal a duda már nem vehette fel a versenyt. A duda a 20. század elején visszaszorult korábbi pásztor közegébe és ott próbálta megőrizni a pozícióját a klarinét és a Schunda-tárogató ellenében.

A másik Alföldre jellemző duda jellegzetesség a hajlított basszus sípszár alkalmazása. Minél hosszabb a levegőoszlop annál mélyebb hangot kapunk, de a meghajlított csőben a levegő oszlopa az eredeti hosszúságúnak felel meg. A hajlított bordószár szintén a 19.

¹⁴⁷ Szakál Aurél 1991/92, 158, 166.

században jelenik meg a Dél-Alföldön. 1853-as jelenlétére lehet következtetni azon a dudás ábrázoláson, amelyen a zenész pipázik, tehát nem tudná másképp a levegő utánpótlást biztosítani.¹⁴⁸

A Csongrád megyei Ruzsán már az 1850-60-as években elterjedt a hajlított basszus sípszár, használata, de ekkor még a hosszú basszus sípszárúak is használatban voltak.¹⁴⁹ Hankóczy Gyula a hajlított bordószár első említését Kálmány Lajos 1881-es kiadású népköltési gyűjtéséből datálja.¹⁵⁰

A kezdeti időkben fából készült és csapolással összeillesztett hajlított basszussípokat használtak, majd áttértek a fémtölcsér alkalmazására és végül Szakál Aurél szerint a rézfűvös hangszerek mintájára a teljesen fémből készült és hajlított basszus sípszárak terjedtek el.¹⁵¹ A teljesen hajlított fémcsőből készült ún. *pakfon* bordó elnevezés, legalábbis valószínűsíti a német rézfűvös zenekaroktól való átvételt.

A passauai testvérpár Anton és Michael Mayrhofer 1770 körül konstruálták meg az új klarinét típusú hangszerüket, amely kezdetben az angolkürthöz hasonló ívelt formájú kialakítása miatt kapta a basszetskürt elnevezést. A későbbiekben a basszetskürt formai jellegzetességei a derékszögű csőhajlítások és a hossz csökkentése miatti fadoboz alkalmazása, amelyben a cső háromszor hajlítva halad. Ezek az újítások megfigyelhetők a dél-bohémiai és a nagy-lengyelországi dudatípusokon. A dél-alföldi dudatípusok korai, fából készült hajlított basszussípjai szintén hasonlóságot mutatnak a fadobozos megoldással és rokoníthatók a cseh és lengyel dudatípusokon látható hajlított basszussíp megoldásokkal.

A derékszögű csőhajlítás a cseh duda basszussípjainál azt eredményezte, hogy a basszussípot a vállon átvetve a zenész hátára támaszkodik, és nem zavarja a dudást játék közben.¹⁵² Nem lehet véletlen, hogy Szegváron a dudát *cseduda* néven is emlegetik.¹⁵³ A Szamosháton szintén ugyanezt a kifejezést használják a dudákra a vándorló cseh zenészek a „csedudasok” miatt.¹⁵⁴ Az 1860-70-es években Ecsegpusztá és Túrkeve környékén is megfordultak a cseh dudások.¹⁵⁵ A cseh muzsikások jelenléte miatt a dél-alföldi dudatípusokon megjelenő nagyon hasonló megoldások valószínűsítik az átvétel lehetőségét, amely a későbbiekben helyi formákat vett fel, és ezáltal hagyományozódott.

¹⁴⁸ Vahot Imre: Kecskemét és a kecskeméti puszták. In: Magyarország és Erdély képekben. I. 1853, 100-101.

¹⁴⁹ Rakonczai János: Ruzsai dudás-ruzsai dudások. Ruzsa/Csongrád 1969 (kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 16491/20.

¹⁵⁰ Hankóczy Gyula: Fosztlányok az alföldi duda emlékeiből. Budapest 2007, 70.

¹⁵¹ Szakál Aurél 1992, 206.

¹⁵² Markl, Jaroslav: Česká dudácká hudba. Praha 1962, 5,6,8-as képek

¹⁵³ Szakál Aurél 1992, 210.

¹⁵⁴ Csűry Bálint: „csedudas”. In: Szamosháti szótár. A-K. Budapest 1935, 137.

¹⁵⁵ Bereczki Imre: Adatok Ecseg társadalomrajzához. In: Ethnographia Budapest 1947, 260.

A harmadik Alföldre jellemző formai eltérés a dudán a fújtató, amellyel a dudás a tömlő folyamatos levegő utánpótlását képes biztosítani. A fújtatós dudatípus legkorábbi említése 1569-ből való és Nyugat-Európában a 17-18. században több nagy-britanniai és francia dudatípusnál is használták a fújtatót.¹⁵⁶

Hankóczy Gyula szerint a fújtatós duda elterjedési területe a Kecskemét-Kiskunhalas-Zenta-Földeák-Szentes-Bácsalmás-Gádoros helységekkel határolható.¹⁵⁷ Amely elterjedési terület kibővíthető északi irányban Mezőkövesdig.¹⁵⁸ A dél-alföldi fújtatós duda elterjedési területén megtalálható még a már említett magyar duda és a szerb *gajde*, amelynek a fő jellegzetessége a sípszár végén lévő nagyméretű, pipa alakú fából faragott tülök, azaz a *rog*.¹⁵⁹ A sípszár kontrasíp toldalékának tekinthető *rog* megtalálható a bunyevácok és a sokácok dudáin is.¹⁶⁰ A magyar dudatípusok kontra sípszárának toldaléka lehetett a már említett szarutölcsér, vagy egy líraserű toldalék, ami az ennél jobban elterjedt csikóforma toldaléknak egy változata.¹⁶¹

Szeged környékén a dudák sípszárába eltérően az általánosan elterjedt idioglott vagyis azonos anyagú sípoktól, heteroglott ólomsípokat használnak, amelynél egy réz vagy óncsőre erősítik rá a nádnyelvet.¹⁶² A dél-alföldi duda megkülönböztető formai jellegzetességei tehát az emberfej, a hajlított fém basszussíp, a fújtató és a fémsípok alkalmazása. A környéken elterjedt *csehduda* elnevezés, illetve a vándorló cseh muzsikuskok jelenléte miatt, cseh közvetítés feltételezhető a hajlított basszus sípszár és a fújtató feltűnésénél.

Az emberfejes duda sípszár alkalmazásának szokása valószínűleg nem hozható kapcsolatba a korábbi évszázadok nyugat-európai előképeivel. Egyetlen korabeli párhuzamuk a Bosznia Hercegovina, és Dalmácia területén előforduló, *diple* és *mjesnice* elnevezésű hengerfejes dudákon felületére stilizált emberi arcot ábrázoló vésések, illetve a területen újabban megjelenő domború faragású emberfejes dudák megléte.¹⁶³

Ettől függetlenül Szakál Aurél úgy véli, hogy a legkorábban, az 1870-es években megjelenő, domború faragással és festéssel készített emberfejes (leginkább női fejes) dudafej, helyi fejlődés eredményeképp jött létre és mivel főleg szeged környékére jellemző javasolja a

¹⁵⁶ Szakál Aurél 1992, 208.

¹⁵⁷ Hankóczy Gyula 1998, 151.

¹⁵⁸ Hankóczy Gyula: Dudák és dudások Mezőkövesd környékén.

In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen 1982, 825.

¹⁵⁹ Szakál Aurél 1992, 209.

¹⁶⁰ Füzes Endre: A duda(gájda) készítése Mohácson.

In: A pécsi Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve Pécs 1959, 181.

¹⁶¹ Manga János 1968, 159.

¹⁶² Szakál Aurél 1992, 204-211.

¹⁶³ Szakál Aurél 1991/92, 156-167.

szegedi duda elnevezést. Hankóczy Gyula nem elvetve a cseh hatás lehetőségét úgy véli, hogy az állattenyésztésben bekövetkező fajtaváltás és az evvel járó társadalmi átalakulások miatt alakultak ki a dél-alföldi duda formai jellegzetességei.¹⁶⁴ Valószínűsíthetően a dél-alföldi dudáknál, a társadalmi változásokkal együtt járó ízlésváltozás és a cseh dudatípusokon látott újítások hatására alkalmazták a dudások a kézműiparos kovácsok fűjtatóját és a fém hajlított basszus sípszárat.

Paksa Katalin szintén azt állapítja meg, hogy a szegedi dudálás gyakorlata már nem kapcsolódott a pásztorsághoz és a nyájak eltűnésével a duda a többi tájegységekhez képest szinte anakronisztikusan fennmaradt, mert a fejlett dudatípus játékmódjában tudott alkalmazkodni a megváltozott igényekhez, modernizálódott.¹⁶⁵

Délszláv fűjtatós dudák a Bácskában és a Bánátban élő szerbek és a bácskai bunyevácok *gajde* elnevezésű kettős sípszáras, dudatípusa és a favályús szerkezetű, három vagy négysípos szlavóniai horvát *dude*, amely Nyugat-Baranyában és Dél-Somogyban is elterjedt.¹⁶⁶

A délszláv fűjtatós dudatípusok a magyar nyelvterülettel határos vidékeken elterjedtek. A Bánságba 1876 után folyamatos magyar nyelvű telepes érkezett. Szlavóniába szintén az 1870-es évektől nagyszámú magyar nyelvű áttelepedés történt.

Ezért valószínűsíthető, hogy az alföldi fűjtatós dudatípus mintául szolgálhatott a délszláv fűjtatós dudatípusok kialakulásához és elterjedéséhez. Szintén szerepe lehetett a fűjtatós dudatípusok délvidéki megjelenésében a 19. század végi Krassó-Szörény megyében letelepedett cseh nyelvterületről érkezett telepeseeknek, akik valószínűsíthetően szintén rendelkeztek fűjtatós dudatípusokkal, amelyek szintén mintául szolgálhattak a horvát és a szerb dudásoknak.

A duda sípszárat általában bodzából, juharból, vagy gyümölcsfábólkszilva készítik. A mohácsi sokác dudatípus elkészítését Füzes Endre a dunántúli hengerfejes dudatípus elkészítését pedig Tanai Péter írja le részletekbe menően.^{167 168} A Néprajzi Múzeum Etnológia adattárának anyagában szintén több a dudakészítést részletekbe menő ismertetést találhatunk.^{169 170 171} Az egy fából kifaragott kettőssípszár két részből áll, az egyik a primcső

¹⁶⁴ Hankóczy Gyula 1998, 154-155.

¹⁶⁵ Paksa Katalin: A szegedi dudahagyomány. In: Néprajzi Közlemények. XIV. Budapest 1969, 133.

¹⁶⁶ G. Szabó Zoltán 2004, 23-24.

¹⁶⁷ Füzes Endre 1959, 179.

¹⁶⁸ Tanai Péter: Sós Antal és dudái.

In: Xantus János Múzeum Évkönyve. Arrabóna 34. évf Győr 1995, 324.

¹⁶⁹ NMEA: 16491, 2325, 1492

¹⁷⁰ Rakonczai János EA 16491/25.

¹⁷¹ Manga János: Duda, dudálás, dudakészítés. Cered, Kisrétpuszt/Gömör 1950
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 2325/4.

a másik a kontracső. A sípszár primcsövének túlsó oldalán van kialakítva az *alsó primlyuk*. A sípszár dallamcsövének oldalára vésik a hosszúkás *primváltó* nyílást. A kontra sípszár csövön egy ujjnyílás van, és ennek a végére csatlakozik a szarutölcsér vagy *kontrapipa*. A kontrahosszabbítókön a primváltóhoz hasonló *kontraváltó* nyílás vagy *stimmlyuk* van. a kontrasípot fújva, a kontrapipa fel és lehúzásával, illetve az oldalán kialakított nyílás hosszának változtatásával lehet a kontrasípot hangolni. A sípszár nyílását a már említett módon faggyúval vagy egyéb, könnyen kezelhető szigetelőanyaggal módosítják. Az ehhez használt saskörmöt egy lánccal erősítik a sípszár hátulján erre a célra kialakított kis fülecskéhez éppúgy, mint a kontrahosszabbítót.

A mohácsi sokác dudákon egy pipa a helyiek nyelvén *rog* van, amibe csak a kontrasíp vezet bele, ezért ez is egy kontrahosszabbítónak tekinthető. A pipa kifaragása kényes művelet és nem mindegy a belső tér nagysága, mert jelentős mértékben befolyásolja a hangszer akusztikai tulajdonságait. A jól kialakított pipát a sípszárra erősítve a dallamsíp hangnyílásai befedése a kontrasíp kinyitása után a két sípnek egyformán a duda alaphangján kell szólnia.¹⁷² A pipát keményfából faragták, és a kétfelet összeillesztették. A pipa oldalára egy kis lyukat is fűrtak, aminek eltömésével, illetve kinyitásával a kontrasíp alaphangját lehet módosítani.

A dallamsíp alaphangja *g'* vagy *a'*. A kontrasíp egy tiszta *quarttal* mélyebb. A bordó *egy* vagy *két oktávval* mélyebb. A furulyától eltérő módon az ujjakat gyorsabban emelgetve, *billegtetve* játszanak a dudán. A dallamsíp hangterjedelme egy oktáv, hangsora mixolid. A bolhalyuk nyitásával a hangokat fél hanggal emelik. Nem minden dudás használja. A már említett Sós Antal a dudájára ugyan ráfaragta valószínűleg, mert így tanulta a bolhalyukat de ki sem fűrt, mert játék közben egyáltalán nem használta.¹⁷³

A basszus sípszár általában három részből állítható össze csapok segítségével, amelyeket kóccal tekernek be, hogy jobban szigeteljenek, és hogy a hangolás miatt össze vagy szét lehessen csavarni őket.

A duda tömlője készülhet kecske, birka, kutya ritkábban borjú vagy csikó bőrből. Sárosi Bálint ezenkívül említ még macska, nyúl és farkasbőr dudatömlőket is.¹⁷⁴ A kutyabőrt illetően megoszlanak a vélemények. A szaga miatt nem szerették, viszont tartósabb volt mint a birkabőr tömlők. A tömlő anyagának megválasztásához hozzá járulhatott a beszerzésének a lehetősége is, mert Manga János írja a nógrádi dudások kapcsán, hogy az 1920-30-as években

¹⁷² Füzes Endre 1959, 182.

¹⁷³ Tanai Péter 1995, 323.

¹⁷⁴ Sárosi Bálint 1998, 107.

gyakran előfordult, hogy a kanász, ha gyorsan bőrre volt szüksége a gazdája tudtán kívül leütötte a falu bármely kutyáját, míg a juhászok mindig megtalálták a módját, hogy birkabőrhez jussanak.¹⁷⁵

A nyugat-európai dudáknál három-négy évig érlelt, cserzett, majd formára szabott, ragasztott és varrott tömlőket használtak, amelyek öt-tíz évig is használhatóak maradtak. Ezzel szemben Közép-Európában, a Balkánon, Kis-Ázsiában és a Kaukázus vidékén tömlőre nyúzott, timsós tartósítású bőrtömlőket használtak, amelyek ugyan öt-tíz nap alatt elkészültek, de egy-két évenként cserélni kellett.¹⁷⁶

Általánosan elterjedt szokás, hogy az esetleg kilyukadt tömlőt egy belekötözött fagommbal javítják. A bőrtömlőt leginkább a nedvességtől kellett védeni, mert a nedvesség kioldotta a sót a bőr rostjai közül és a tömlő eresztetni kezdett, ezért volt aki a szőrt benne hagyta a tömlő belsejében. A hatvani Koczka Sándor azért nem szerette benne hagyni a szőrt a tömlőben, mert akkor gyengébb lett a hangja.¹⁷⁷ A dél-alföldi dudatípusnál a bőrtömlőt vászonborítással védték a nedvesség és a szennyeződés ellen.

G. Szabó Zoltán kifejti, hogy bár esztétikailag jobban mutathat egy kívül szőrrel borított dudatömlő, de hosszabb időtartamú játék esetén előnytelen, mert csúszkál a zenész hóna alatt. Ezért nem véletlen, hogy a funkcionálisan használt népi hangszerek nagyobb részén a kényelmes fogás miatt eltávolították a tömlőről a szőrzetet.¹⁷⁸

A duda hangszertípus használatát a sokan a pásztorsághoz kötik, de amint az Hankóczy Gyula könyvéből is kiderül, például az alföldi területek 20. századi dudásainak áttekintése azt mutatja, hogy csak a hatod részük pásztor.¹⁷⁹ Ezen belül is az alföldi dudások főleg a terület északi részén jellemzőek, és a középső és déli részeken csak Kiskunhalas térségéből és Dévaványáról vannak adatok. Az Alföld középső és déli részeire a paraszt dudások, illetve a vándorló/kéregető dudazenészek a jellemzőek. Ez utóbbi típus vizsgálatánál figyelembe kell venni, az illető testi hátrányából adódó kényszerű zenész mesterség választásának a lehetőségét, mert amint azt Hankóczy is kiemeli, akad közöttük vak, sánta és egyéb testi gyengeséggel bíró személy, akik a kemény paraszti munkát nem lettek volna képesek megfelelő hatékonysággal ellátni. Azonban ahhoz, hogy valaki a földmunkára alapuló paraszti társadalomban zenélő/kéregető életmódot tudjon folytatni, már szükség van a

¹⁷⁵ Manga János: Nógrádi dudások. In: A duda, a furulya és a kanásztülok. Budapest 2001, 136.

¹⁷⁶ G. Szabó Zoltán 2004, 17.

¹⁷⁷ Domonkos Ottó EA1492/3.

¹⁷⁸ G. Szabó Zoltán 2004, 20.

¹⁷⁹ Hankóczy Gyula: Foszlányok az alföldi duda emlékeiből. Budapest 2007, 44-45.

polgárosuló, városiasodó paraszti társadalomra, ezért nem lehet véletlen, hogy az Alföld északi területeiről ilyen vándor/kéregető dudazenésről nincs adatunk.

A dudáról íródott tanulmányokban a legtöbb szerző egységes pásztor hagyománynak veszi a duda használatát. Azonban ennél árnyaltabb a kép, mert az erősen hierarchizált, egymástól elkülönülő pásztorrendek az őrzött állathoz alkalmazkodó életmódjukban és ebből adódó külső attribútumaikban is megragadható különbségeivel, a hangszerhasználat terén is számolni kell.

A Néprajzi Múzeum Etnológia Adattár anyagából az derül ki, hogy a duda használat elsősorban a kanászokhoz és kisebb mértékben a juhászokhoz köthető.¹⁸⁰ Az adatok figyelembe vételével az Alföldre jellemző gulyás és csikós pásztorok 20. századi dudahagyományával nem számolhatunk. Viszont a dudatömlő anyagát tekintve, ritkábban ugyan, de felbukkan a borjú vagy a csikóbőr használatának a szokása is, amely felveti annak a lehetőségét, hogy a rideg tartású gulyások és csikósok szintén használhattak dudát.

A juhászok duda hagyományával kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a nyugati merinó félék megjelenésével a 18. században a magyarországi juhtartásban a tartás egész rendszerét átalakító változás következett be. A bolgár török kor óta tartott eredeti juh fajta az *Ovis strepsiceros Hortobagyensis*, amint az elnevezése is mutatja a 19. századra már csak a Hortobágyon maradt fenn reliktumként. A 19. században az erdélyi racka és cigája ridegen tartott magyar juh típusokat szintén felváltják a merino származékok és evvel együtt megjelenik a juhhodályok építése. A kényesebb merino gondozása miatt elterjednek a különböző gyógyító eljárások és evvel összefüggően a juhászkampó alkalmazása, amely a birka megfogására szolgált, mert a kezelések miatt erre gyakrabban volt szükség, mint az ellenállóbb ridegen tartott fajtáknál. A fajtaváltással együtt járt a juhászcéhek, a juhászkáték megjelenése és a juhászünnepek átalakulása, és ezek a változások a tárgyi kultúrát erősen érintették.

A Kelet-Magyarországon kondásnak, illetve D- és Nyugat-Magyarországon kanásznak mondott rideg tartású disznópásztorok két ősi tájfajtát tartottak, a dunántúli bakonyi és a tiszántúli szalontai sertést. Az 1830-as évektől Szerbiából behozott sumadia disznó és a magyar tájfajták kereszteződéséből alakult ki a magyar mangalica. Az 1900-as évek elején behozott intenzív hússertések elterjedése szintén átalakította a disznópásztorok életmódját. A falvakba naponta hazajáró, estére a ház melletti disznóólban tartott sertések csoportjának az

¹⁸⁰ NMEA: 3473, 2324, 1514, 1492

elnevezése a Tiszántúlon csürhe, a Nyugat-Dunántúlon csorda, sertécsorda és az Északi-Középhegységben pedig a nyáj, disznónyáj.

A disznótartó pásztorok dudahagyományával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a duda tömlőjét nem készítették disznóbőrből. A duda tömlőjét hagyományosan kecske, birka, kutya ritkábban borjú vagy csikó bőrből készítették. Ebből kifolyólag felvetődik a kérdés, hogy a pásztor dudások a merinó juh fajta megjelenése előtt milyen bőrből készíthették a dudáik tömlőjét, mert a 20. századi dudatípusok tömlő anyaga jellemzően a birka bőréből készült, amely viszont csak a 19. századtól állt rendelkezésre. Az adatok arra utalnak, hogy a 18. század előtti dudák tömlőjét kecske és kutya bőrből készítették és ezek nem szükségmegoldásként maradtak fenn a 20. században, ahogy azt korábban vélték, hanem egy korábbi hagyományt tükröztek. A kutya és a kecskebőr volt, ami mind a juhászok, mind a kanászok rendelkezésére állhatott a dudatömlő elkészítéséhez.

Szakál Aurél felveti annak lehetőségét, hogy a duda és az ördög kapcsolatából adódóan terjedhetett el a kecskefejes dudatípus.¹⁸¹ Dömötör Tekla „A magyarországi ördögikonográfia problémái” című munkájában kifejti, hogy az ördögábrázolások az újkorig nem egységesek és az ördög alakja a korai keresztény ábrázolásokban nem szerepel. Európában a 15-16. századra válik csak általánossá a patával szarvval és farokkal ábrázolt kecskeszerű ördögalak, amely a korabeli faunábrázolásokkal rokonítható és a 18-19. századra sematizálódik.¹⁸²

A kora keresztény ábrázolásokon az ördögnek madárkarmai vagy kutya, macska lába volt. Az ördög és a zene kapcsolatának ikonográfiai vizsgálatával Reinhold Hammerstein „Diabolus in Musica. Studien zur Ikonographie der Musik des Mittelalters” című könyvében foglalkozott behatóbban.¹⁸³ A 14. század elejéről származó, Canterbury zsolnároskönyv a „Gonoszok beszéde” című képen két nagy fülű, denevérszárnyas, madárkarmokban végződő lábú sötét alak játszik tölcseres végű schalmei szerű fúvós hangszereken.

Egy 1300-ból Maestrichtből fennmaradt zsolnársma könyv margóján található rajzos ábráján, egy dudás vállán álló zsonglőrt ábrázol. A basszussíp nélküli dudatípus kúpos sípszárán egy hegyes fülű, szarvakkal ábrázolt ördögfej látható. Egy 15. századi francia Ágoston rendi kézirat „Pokol” ábrázolásán a jobb sarokban álló, nagy hegyes fülű, karmos lábú, szőrös ördög alak játszik egy szimpla sípszáras, basszussípos dudatípuson.

¹⁸¹ Szakál Aurél 1991/92, 157.

¹⁸² Dömötör Tekla: A magyarországi ördögikonográfia problémái.
In: Ethnographia 97. évf Budapest 1986, 301-306.

¹⁸³ Hammerstein, Reinhold: Diabolus in Musica. Studien zur Ikonographie der Musik des Mittelalters.
München 1974, 4, 8, 18, 111-es képek.

A dudás pokoli kapcsolatára utal az ismert dudanóta szöveg „Aki dudás akar lenni, Pokolra kell annak menni...” és ilyen pokolbéli dudás ábrázolás fedezhető fel egy 17. századi Hajasdról származó ikonon, ahol patákkal, farokkal ábrázolt, de ember felsőtestű dudás zenél a pokolba bebocsátásra váróknak egy szimpla sípszárú, basszus sípszáras dudatípuson.¹⁸⁴ Az 1860-70-es évek egyik leghíresebb dudása volt Tulok Balogh Márton aki a Hortobágy, Nagykunság, Sárrét, és Ecseg puszta és a Kiskunság területén található csárdákban zenélt a kecskedudájával.¹⁸⁵ Amikor felakasztotta a dudáját a mestergerendára, az magától játszotta a különböző nótákat és az „ördögös instrumentumát” a hatökrös szekér sem bírta továbbvinni.

Bernard Garaj szerint az önmagától megszólaló duda hiedelem szinte egész Európában ismert.¹⁸⁶ Tulok Balogh Márton dudája csodás hangjának senki nem tudott ellenállni és mindenki táncra perdült. Ugyanilyen varázslatos hangszere volt a kutyadudás Hajrá Béninek, aki a Hajdúböszörmény és Balmazújváros közötti Tirimpó csárdában telelt át, majd tavasszal „Hajrá Béni mehetsz tovább” felkiáltással útra kelt.¹⁸⁷ Hajrá Béni volt, aki egyik vasárnap Karcagon dudálni kezdett és a városbeli legények és leányok köréje gyűltek, és hiába szólt az imára hívó harang és fenyegetőzött örök kárhózzal a tiszteletes nem foglalkoztak vele. Végül Hajrá Bénit ki kellett vezetetni a városból. Tulok Balogh Mártonról hitték, hogy szükség esetén, sárkányfarok alakú forgószéllal vitette magát.¹⁸⁸ A faluközösséghez nem kötődő, vándorló zenészek a magyar néphit táltoshoz közel álló alakja, a garabonciás, a középkori vándordiák eredendően negatív töltésű mitikus alakjának kísérő motívumait is magára vette.

Nemcsak magyar vándordudásokról van adatunk. Az 1860-70-es években Ecsegpuszta és Túrkeve környékén cseh dudások jártak.¹⁸⁹ Mezőtúron és Kunhegyesen oláh kutyabördudások jártak házról házra.¹⁹⁰ A vándordudások által nemcsak a folklór, de a tárgyi kultúra elemei is elterjedtek és az idegenből hozott hangszertípusok, vagy azok egyes elemei a magyar népi hagyományban is megjelentek. A magyarországi délszláv népcsoportok dudahagyományaiban a magyar hiedelemvilágtól eltérő természeti lények a vile (tündér) és a vestice (boszorkány) szerepelnek, amelyek kényszerítik a dudásokat, hogy nekik játszanak.¹⁹¹

¹⁸⁴ G. Szabó Zoltán 2004, 170.

¹⁸⁵ Szűcs Sándor: Régi vándordudásokról, hegedűsökről.

In: Szivárványos az ég alja. Bihari népdalok. Berettyóújfalu 1977, 200.

¹⁸⁶ Garaj, Bernard: Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. Bratislava 1995, 65.

¹⁸⁷ Szűcs Sándor: Pusztai szabadok. Budapest 1957, 146.

¹⁸⁸ Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Budapest 1946, 127.

¹⁸⁹ Bereczki Imre: Adatok Ecseg társadalomrajzához. In: Ethnographia Budapest 1947, 260.

¹⁹⁰ Magyar Néprajzi Atlasz 178-as kérdés MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest Adattár

¹⁹¹ G. Szabó Zoltán: Gajde és dude... Dudák és dudások a magyarországi horvátoknál és szerbeknél.
In: A duda, a furulya és a kanásztülok. Budapest 2001, 471-473.

A sokszor kereszténység előtti szokásokat és világképeket őrző pásztorok, illetve a parasztság által nem ismert és érthetetlen állatgyógyászati és állatőrzési gyakorlatok miatt a falusi lakosság főleg a rideg pásztorokat babonás túlvilági képzetekkel ruházta fel. Szintén elterjedt a pásztorok személye köré fonódó hiedelem elem volt az állatok összetartása, az állatok gyógyítása és a tudomány megszerzése. Ez utóbbi a kereszténység előtti sámánisztikus táltos hagyománnyal is kapcsolatba hozható.

Ellenpéldaként meg kell említeni a keresztény szinkretikus hagyományokban a betlehemező pásztorok vagy a karácsonyi éjféli misét dudán kísérő pásztorok alakját is, akik olyan népszerűek voltak, hogy dudálni tudó pásztorok hiányában sok helyen elvárták a kántortól, hogy az orgonán a pásztorok által korábban előadott dudaszót adja vissza. A Bakonyban ez még az 1970-es években élt az emberek emlékezetében.¹⁹² A baranyai bosnyákok szintén használták dudát a karácsonyi dalok és köszöntők kíséretére.

A magyarországi délszláv népcsoportok használatában tovább fennmaradt a dudahasználat. A mohácsi sokácok busójárásánál, a szerbek asszonyfarsangjánál kapott kiemelkedő szerepet a duda. Ercsi, Érd, Pomáz és Százhalombatta ortodox szerb lakossága a búcsúk, lakodalmak esetén igényelte a dudások jelenlétét. Dudán kísérték a nők körtáncát a *kolót*, a páros táncot a *dramicát*, az éjféli menyasszonytáncot a *sznásom tanac igartit*, az esküvő menet templomba menő kísérő (*szrbszkij pretenac*) és a templomból jövő kocsis menet kísérő zenéjét (*szvatovac*). Ezen a vidéken az 1960-as években a délszláv népcsoportok még igen, de a magyarok már nem táncolnak a dudára.¹⁹³ A Pest megyei Tökölön gajdán utoljára 1917 körül játszottak. Böjt idején a fiatalok a fonóházba jártak és a dudaszó biztosította a zenét a szórakozáshoz. A tököli bunyevácok lakodalmán, dudaszóra kólóztak.¹⁹⁴

Jól látható, hogy a duda más hangszerekhez hasonlóan a több évszázados jelenléte alatt különböző társadalmi rétegek jellemző hangszertípusa volt. A 16 századi főúri hangszerből a 20. század elejére koldus hangszerré vált. Ez a folyamat nemcsak magyar nyelvterületen megfigyelhető, mert hasonló történések figyelhetők meg Nyugat-Európában is. A katonai alkalmazásból szintén kiszorították a klasszikus zene fejlettebb hangszertípusai. A Dél-Alföldön használt dudatípus a modernizált szerkezeti sajátosságainak köszönhetően még paraszti alkalmazásban maradt a 20. század első évtizedeiben, de a rézfúvós paraszt és a

¹⁹² Békefy Antal 1978, 409.

¹⁹³ Knézy Judit: Aki dudás akar lenni. In: Somogy című lap cikke 1970
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 11786/3-4.

¹⁹⁴ Deisinger Margit: Népi hangszerek, zenei élet (délszláv). Tököl/Pest 1952
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 3031/4.

vonós-fúvós cigányzenekarok itt is kiszorítják őket. A leghosszabb ideig a pásztorok használatában maradt fenn a duda, de a gyári hangszerek megjelenése ott is visszaszorította a dudahasználatot.

Összességében megállapítható, hogy a divat nem új jelenség és a korábbi évszázadokban, még ha olykor évszázados késéssel, de az adott stílusirányzatok megjelentek a népi kultúrában is. Az ősi forráshoz való visszatérés a 20. század végi, nem paraszti származású csoportok neofolklorizmusában kapott csak kiemelt szerepet. A népi kultúrában az ismeretátadás a hagyományozódás keretein belül történt.¹⁹⁵ Az ösztönös úton történő ismeretátadás a hagyományozódás folyamata és az anyagilag stagnáló vagy regresszív társadalmi helyzetben levők régi dolgokhoz való ragaszkodása nem tévesztendő össze a hagyományőrzéssel. Szemben a hagyományozódás dinamikus folyamatával, a tárgyi kultúrát érintő hagyományőrzés egy statikus konzerváló jelenségnek tekinthető, amely ha konzekvensen ragaszkodik az eredeti céljához, tovább már nem fejlődik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALEXANDRU, Tiberiu
1956 Instrumentele muzicale ale poporului român. București.
- ATANASZOV, Vergilij
1977 Szisztematika na bulgarskite narodni muzikalni insztrumenti. Szófia
- BAINES, Anthony
1977 Woodwind Instruments and their History. London
- BAINES, Anthony
1960 Bagpipes. Oxford
- BARABÁS Jenő
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest
- BARTHA Dénes
1934 A jánoshidai avarkori kettőssíp. In: Archeologia Hungarica XIV. Budapest
- BÉKEFI Antal
1978 A bakonyi pásztorok zenei élete. II. rész
In: Veszprém megyei múzeumok közleményei 13. Veszprém 355-437.
- BENKŐ Loránd (főszerk)
1967-70-76 A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I-II-III. Budapest
- BERECZKI Imre
1947 Adatok Ecseg társadalomrajzához. In: Ethnographia Budapest

¹⁹⁵ Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest 1963, 112.

- BERECZKI Imre
1948 13 dal szöveggel, nádduda játék. Dévaványa/Szolnok
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4246.
- BERECZKY Imre
1957 Hangszerek szerkezete. Békés megye 1957
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6248
- BORSZÉKI Béla
1958 A csurgói duda.
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológia Adattár 10077
- BUCHER, Alexander Musikinstrumente von den Anfängen bis zur Gegenwart. Praga
1971
- COLLINSON, Francis
1975 The Bagpipe. London
- CSÜRY Bálint
1935 „csedudás”. In: Szamosháti szótár. A-K. Budapest
- CVETKO, Igor
1991 Among folk musicians and instruments in Slovenia. Ljubjana
- DEISINGER Margit
1952 Népi hangszerek, zenei élet. Tököl/Pest
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 3031
- DEUTSCH, Walter
1982 Das Grosse Niederösterreichische Blasmusikbuch. Wien
- DOMOKOS Pál Péter
1978 Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században. Budapest
- DOMONKOS Ottó
1947 Koczka Sándor dudás életrajzi adatai. Hatvan/Heves
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológia Adattár 1492
- DÖMÖTÖR Tekla
1986 A magyarországi ördögikonográfia problémái.
In: Ethnographia 97.évf Budapest 301-306.
- DURKÓ Antal
1920-50 Kürt, citera stb... Békés/Békés
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 2379
- DZSUDZSEV, Sztojan
1975 Bulgarszka narodna muzika. Szófia
- ECSEDY Ildikó
1960 A középkori népi hangszeres zene nyomozása
régi magyar személyneveinkben.
In: Magyar Nyelv LVI Budapest 85-91.
- ECSEDI István
1952 Pásztorok hangszeres játéka. Hortobágy
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 3472
- ELSCHEK, Oskár
1983 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Teil 2.*
In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente
Serie I. Band 2. Leipzig

- ÉRI Péter
2001 Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez. A XV-XVIII. századi szótáriródalom tükrében. In: A duda, a furulya és a kanásztülök. Budapest 2001, 251-265.
- FARMER, Henry George
1936 Turkish instrument of musik in the seventeenth century.
In: Journal of the Royal Asiatic Society London 1936
- FARMER, Henry George
„Ghayta” In: Enciklopeadia of Islam. Leiden ,Brill 1960-2003, II.
- FÉL Edit
1943 Duda, furulya. Marcalkeszi/Komárom
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 1514
- FELFÖLDI László-PAPP Géza: Magyar táncok-az ungaescától a csárdásig.
In:Képes magyar zenetörténet. Budapest 2004,
- FÜZES Endre
1958 A duda (gájda) készítése Mohácson.
In: A pécsi Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve
Pécs , 179-187.
- GAÁL Dezső
1950 Dudaemlítése-szőlőhegyi multságok. Kecskemét/Bács-Kiskun 1950
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 2421/3.
- GARAJ, Bernard
1995 Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. Bratislava
- G. SZABÓ Zoltán
1991 Dudások a magyarországi szerb és horvát népszokásokban.
In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest 459-466.
- G.SZABÓ Zoltán
2003 A dudaábrázolások elemzési lehetőségei.
In:Néprajzi Értesítő LXXXV. Budapest 157-170.
- G.SZABÓ Zoltán
2004 A duda. In:A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9. Budapest
- G.SZABÓ Zoltán
2006 A „veszprém megyei duda”. In: Lélek és élet.
Ünnepi kötet S.Lackovits Emőke tiszteletére. Veszprém 237-245.
- GYÖRFFY György
1972 Az Árpádkori szolgálónépek kérdéséhez.
In:Történeti Szemle Budapest 298.
- HANKÓCZY Gyula
1982 Dudák és dudások Mezőkövesd környékén.
In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.
Debrecen 817-826.
- HANKÓCZY Gyula
1990 Népi hangszerek Szentés és Orosháza vidékén.
(kézirat) Koszta József Múzeum Néprajzi adattára Ltsz:116-90/12.
- HANKÓCZY Gyula
1998 Tárgyak és amiről (nem) beszélnek.(Az alföldi duda emlékeiből)
Ethnographia CIX, Budapest 147-157.
- HANKÓCZY Gyula
2007 Foszlányok az alföldi duda emlékeiből. Budapest

- HERMAN Ottó
1897 Pásztor citerák. Szántód/Somogy
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 182-E/44.
- HERMAN Ottó
1898 Az ösfoglalkozások. Halászat és pásztorélet.
In: Az ezredéves kiállítás eredményei. Szerk: Matlekovics Sándor
Budapest 15-30.
- HERMAN Ottó
1898 Magyar-tót duda. 1898 Magyarország
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4316/35.
- KABA Melinda
2004 A Kárpát-medence a honfoglalás előtt.
In: Képes magyar zenetörténet. Budapest 24-30.
- KÁRPÁTI János (szerk)
2002 Képes Magyar Zenetörténet. Budapest
- KERESZTÚRY Dezső-VÉCSEY Jenő-FALVY Zoltán
1960 A magyar zenetörténet képek könyve. Budapest
- KIRÁLY Péter
1987 Adalékok XV-XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéseire.
In: Zenetudományi dolgozatok Budapest 29-51.
- KLIER, Karl Magnus
1956 Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen. Kassel
- KODÁLY Zoltán
1973 A magyar népzene. Budapest
- KOZÁK József
2001a Kettőtört csontsípászár a Bijelobrdoi avar kori temetőben.
In: Agócs Gergely(szerk) A duda, a furulya és a kanásztülök
Budapest, 231-242.
- KOZÁK József
2001b Duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében.
In: AGÓCS Gergely(szerk) A duda, a furulya és a kanásztülök,
Budapest, 373-420.
- KUBINYI Ferenc
1854 Függelékül Mátray Gábor úr cikkéhez.
In: MÁTRAY Gábor: A muzsikának közönséges története és egyéb írások.
Budapest
- KUNZ, Ludvig
1974 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei.*
In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Leipzig
- LININ, Alekszander
1986 Narodnite muzicski instrumenti vo makedonija. Szkopje
- MADARASSY László
1934 A palóc duda. In: Ethnographia XXXV. Budapest 81-88.
- MANGA János
1950a Nógrádi dudások. In: A Néprajzi Múzeum füzetek 12.
- MANGA János
1950b Furulyakészítés. Csővár/Pest
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 2324

- MANGA János
1956 Klarinét. Rudna/Gömör
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 6530
- MANGA János
1968 Magyar duda-magyar dudások a XIX-XX. században.
In: Népi kultúra-Népi társadalom 1, Budapest 127-186.
- MARKL, Jaroslav
1962 Česká dudácká hudba. Praha
- MÁTRAY Gábor
1984 A muzsikának közönséges története és egyéb írások. Budapest
- MELICH János
1898 A gyöngyösi latin-magyar szótártöredék. Budapest
- MEER, John Henry van der
1988 Hangszerek az ókortól a napjainkig. Budapest
- NAGY Iván
2002 A csallóközi dudáshagyomány. Pozsony
- NOVAK, Vilko
1947 Ljudska prehrana v Prekmurju. Ljubljana
- OLEDZKI, Stanislaw
1978 Polskie instrumenty ludowe. Krakko
- PAIS Dezső
1975 A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest
- PAKSA Katalin
1969 A szegedi duda-hagyomány. In: Néprajzi Közlemények XIV.
Budapest 1969, 125-140.
- PAPP Imréné
1972 Jankovics Imre népművész életrajza és dudájának készítése.
In: Budapesti Etnológia Adattár-EA 17437/1-15.
- PICKEN, Laurence
1975 Folk Musical Instruments of Turkey. London
- PRAETORIUS, Michael
1618 Syntagma Musicum. Wolfenbüttel
- RAKONCZAI János
1969 Ruzsai dudás-ruzsai dudások. Ruzsa/Csongrád 1969
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 16491
- REŽNÝ, Josef
1990 Das Niederlausitzre Glossarium. Zur Typologie sorbischer Dudelsäcke.
Lětopis 24-25.
- SACHS, Curt
1942 The History of Musical Instruments. London
- SÁROSI Bálint
1998 Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest
- ŠIROLA, Božidar
1937 Svirajke s udarnim jezičkom. Zagreb 1937

- ŠIROLA, Božidar
1943 Horvát népi hangszerek.
In: GUNDA Béla (szerk)
Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Budapest, 114-127.
- SZAKÁL Aurél
1991 A szegedi menyecskefejes duda.
In: Zenetudományi Dolgozatok. Budapest 192-215.
- SZAKÁL Aurél
1992 Emberfejes dudafejek a Dél-Alföldön.
In: A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991-1992.
Szeged 153-173.
- SZAKÁL Aurél: Dudások a Dél-Alföldön 1700-1860 között.
1992 In: Kultúra és tradíció I-II. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére.
Miskolc 335-342.
- SZAKÁL Aurél
2001 Dudások a Közép-Tisza vidéken.
In: Tisicum Jász-nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XII.
Szolnok
- SZÁLLÁSI Sándor
1930-35 Dalolás, zenélés, hangszerek. Berzence/Somogy
(kézirat) Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4523
- SZAMOTA István-ZOLNAI Gyula
1902-06 Magyar oklevél-szótár. Budapest
- SZEKERES-FARKAS Márta
2004 A királyi udvar zenéje. In: Képes magyar zenetörténet. Budapest
- SZŰCS Sándor
1969 Betyárok, pandúrok, egyéb hírességek. Budapest
- SZŰCS Sándor
1977 Régi vándordudásokról, hegedűsökről.
In: Szivárványos az ég alja. Bihari népdalok. Berettyóújfalu
- TOBAK Ferenc
2001 „Fújják és táncolnak utána.” Síposok-csimpolyosok Moldvában.
In: A duda, a furulya és a kanásztülök. Budapest 477-488.
- VAHOT Imre
1853 Kecskemét és a kecskeméti puszták.
In: KUBINYI Ferenc-VAHOT Imre (szerk):
Magyarország és Erdély képekben. I.
- VISKI Károly
1943 :Hangszerek. In: Magyarság Néprajza II. Budapest, 432-438.
- WADE-MATTHEWS, Max
2006 A hangszerek és a zene könyve. Budapest
- WEIGEL, Johann Christoph
1961 Musikalisches Theatrum. Basel-London-New York 1961
- ZÍBRT, Čeněk
Dudy staročeské is novejší. In: Český Lid. IV. 278.
- ZOLNAY László
1977 A magyar muzsika régi századaiból. Budapest